

~~บทความวิจัย~~

การศึกษาภาษาบาลีแนวจารีตในพระพุทธศาสนาเถรวาท

รังษี สุทนค์

ภาษาคือเครื่องมือที่สื่อให้รู้ความหมายของมนุษย์ ในเมื่อต้องการให้ผู้อื่นรู้สิ่งที่ตนต้องการให้รู้ในเวลาพูดจาสนทนากัน และยังใช้บันทึกเรื่องราวในยุคของตนเป็นหลักฐานไว้ให้มนุษย์ในยุคต่อมาได้รู้ความเป็นไปในยุคของตน ในปัจจุบันที่มนุษย์ได้ทราบเรื่องราวในอดีตได้ ก็เพราะภาษาที่มนุษย์ในสมัยโบราณใช้ตัวอักษรบันทึกด้วยภาษาที่ใช้กันในยุคนั้น ภาษาบาลีเป็นภาษาหนึ่งที่พระสาวกทั้งหลายของพระพุทธเจ้าโคตม ได้ใช้รองรับ คือทรงจำคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า นับแต่สมัยทรงจำด้วยวิธีมุขปาฐะ จนกระทั่งบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรลงบนใบลาน สืบต่อจนกระทั่งจัดพิมพ์เป็นเล่มหนังสือ เรียกว่าพระไตรปิฎก และมีพระไตรปิฎกฉบับ CD ROM เป็นพระไตรปิฎกที่จัดพิมพ์ป้อนข้อมูลเข้าเครื่องคอมพิวเตอร์บันทึกลงบนแผ่น CD ROM สร้างระบบฐานข้อมูล เป็นโปรแกรมสืบค้นข้อความที่ต้องการศึกษาพิมพ์ลงแผ่นกระดาษพิมพ์ออกมาศึกษาหรือเปิดอ่านศึกษาในเครื่องคอมพิวเตอร์ พระไตรปิฎกมีทั้งฉบับภาษาบาลีและภาษาไทย

พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลี ผู้จะศึกษาต้องมีพื้นฐานความรู้ทางภาษาบาลี พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทยนั้น แปลถอดความจากฉบับภาษาบาลี ข้อความบางแห่งเมื่อศึกษาแล้วทำให้เกิดความสงสัย จำเป็นต้องใช้ภาษาบาลีตรวจสอบความถูกต้อง ดังนั้น พระภิกษุสามเณรในประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาท จึงต้องรักษาสืบต่อพระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลีและมีการศึกษาภาษาบาลี เพื่อเป็นเครื่องมือศึกษาพระพุทธศาสนา คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้าทรงใช้ภาษาบาลีประกาศพระศาสนา

ภาษาที่พระพุทธเจ้าทรงใช้แสดงธรรมและทรงใช้บัญญัติวินัย เมื่อกล่าวตามมติของอรรถกถาและมติผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีทั้งหลาย ต่างยืนยันว่าพระพุทธองค์ทรงใช้ภาษามคธ ซึ่งได้ถูกเรียกชื่อว่า ภาษาบาลี ในกาลต่อมา ภาษามคธเป็นภาษาที่บันทึกคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เป็นภาษาที่ชาวมคธใช้พูดกันมาก่อนสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมด้วยภาษามคธ เพราะเหตุที่พระองค์ตรัสรู้ที่แคว้นมคธ และเสด็จจาริกแสดงธรรม ซึ่งส่วนมากจะเสด็จอยู่ในแคว้นโกศลและแคว้นมคธ พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี อภิธัมมปิฎกวิภังคอรรถกถาว่า สมมาสมพุทโธปิ เตปิฎกํ พุทธวจนํ ตนตฺถิ อารोเปเนโต มาคธภาสายเมว อโรเปสิ^๑ แปลเอาความว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงใช้ภาษามคธซึ่งเป็นภาษาที่มีแบบแผนประกาศพระพุทธวจนะ คือพระไตรปิฎก

จากการศึกษาหลักฐานพบว่า มีจารึกภาษามคธด้วยอักษรพราหมีสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช จารึกนั้นเป็นภาษาพูดที่เรียกกันว่า ภาษาปรากฤต ยังได้รับการปรับปรุง เช่น ข้อความในศิลาจารึกที่ปรากฏว่า “หิท พุทธ ชาเต สกยมนิ : พระพุทธเจ้าผู้ศัคนิเกิดแล้วที่นี้”^๒ อีกตอนหนึ่งว่า “หิท ภคว ชาเต ลุมินิคามะ : พระผู้มีพระภาคเกิดแล้วที่ลุมินิคามนี้”^๓ ภาษามคธในยุคนั้น คงได้รับการชำระปรับปรุงจากภาษาพูดเป็นภาษาที่เน้นแบบแผนด้วยไวยากรณ์และนิรุกติศาสตร์ ในกาลต่อมา จึงไม่ปรากฏคำว่า พุทธ ชาเต ในคัมภีร์ทั้งหลาย พบแต่ พุทโธ ชาโต หรือ พุทโธ โลเก อุปปนโน แปลว่า พระพุทธเจ้าเกิดแล้ว หรือพระพุทธเจ้าเกิดขึ้นแล้วในโลก และไม่ปรากฏคำว่า ภคว ชาเต ในคัมภีร์ทั้งหลาย พบแต่ ภควา ชาโต แปลว่า พระผู้มีพระภาคเกิดแล้ว

ความเป็นมาของการศึกษาภาษาบาลี

ในสมัยพุทธกาล ไม่มีการเรียนภาษาบาลี เพราะชาวชมพูทวีปเป็นเจ้าของภาษา ย่อมทราบความหมายของถ้อยคำที่พระพุทธเจ้าและพระสาวกทั้งหลายเทศนาสั่งสอน ภาษาบาลีเป็นภาษาพูดของชาวพื้นเมืองไม่ต้องเรียนก็พูดจาสนทนากันได้ เหมือนคนไทยพูดภาษาไทยกันได้โดยไม่ต้องเรียนไวยากรณ์ ถ้ายกคำในพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง เป็นถ้อยคำที่เข้าใจยาก ก็จะมีการขยายความทางภาษา เช่น ที่ทรงแสดงว่า “มาตว์ ปิตว์ หนตวา ... อนินโหม ยาคี พราหมณโน^๔ บุคคลฆ่ามารดาฆ่าบิดา ... แล้วดำเนินชีวิตเป็นพราหมณ์อยู่อย่างไรทุกซ์”^๕ ข้อความนี้เป็นพุทธพจน์ ซึ่งถ้าถือตามตัวอักษรจากข้อความนี้

^๑ อภ.วิ.อ. (บาลี) ๒/๔๑๕, อภ.จตุกก.ฎีกา (บาลี) ๒/๔๓๖.

^๒ ดร. วิเวกนันท์ และคณะ, **อินเดียน้อย**, (กรุงเทพมหานคร : ที.พี. พริน, ๒๕๓๙), หน้า ๖๕๖-๖๕๗.

^๓ ดร. วิเวกนันท์ และคณะ, **อินเดียน้อย**, หน้า ๖๕๖-๖๕๗

^๔ ชุ.ธ.อ. (บาลี) ๗/๑๐๒.

^๕ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๙๔/๑๒๔-๑๒๕.

ก็จะขัดแย้งกับเรื่องอนันตริยกรรม ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในที่อื่น ซึ่งเป็นกรรมหนักที่สุดฝ่ายบาปอกุศล อันให้ผลรุนแรงต่อเนื่องไป โดยไม่มีกรรมอื่นจะมาแก้ได้ อนันตริกรรมนั้นมี ๕ ประการ คือ (๑)ฆ่ามารดา (๒) ฆ่าบิดา (๓) ฆ่าพระอรหันต์ (๔) ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงพระโลหิตห้อขึ้น (๕) ทำสงฆ์ให้แตกกัน^๖ เป็นกรรมห้ามสวรรค์และห้ามนิพพาน ข้อความนี้ได้มีการขยายความว่า มารดาหมายถึงต้นหา ดังข้อความที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในที่อื่นว่า “ตณหา ชนติ ปุริส”^๗ แปลว่า “ต้นหาย่อมทำให้คนเกิด” คือคนที่ยังมีต้นหาย่อมเกิดอีก ถ้าฆ่าต้นหาได้ ก็ไม่ต้องเกิด ก็สิ้นทุกข์ ส่วนบิดาหมายถึง อัสสมิมานะ คือการถือตัวว่าเป็นบุตรของคนนั้นคนนี้ เช่นถือตัวว่า เป็นบุตรของชนชั้นสูง เมื่อฆ่าบิดา คืออัสสมิมานะได้ ก็หมดทุกข์

ภาษามคธ เป็นภาษาที่ผู้ใช้ทราบความหมายของภาษาโดยไม่ต้องเรียนไวยากรณ์ ตามหลักฐานที่ปรากฏ ในชมพูทวีปได้มีการเรียนการสอนหลักภาษามาก่อนพุทธกาล เจ้าชายสิทธัตถะเอง ก็ยังทรงศึกษาศิลปวิทยาที่มีในสมัยนั้นถึง ๑๙ สาขาวิชา ใน ๑๙ สาขาวิชานั้นมีการศึกษาวิชาศัพทศาสตร์ด้วย^๘ การศึกษาวิชาศัพทศาสตร์ในที่นี้ คงเป็นการศึกษาภาษาสันสกฤต ไวยากรณ์เป็นศาสตร์แขนงหนึ่งที่มีความสำคัญยิ่งนัก เพราะนับเข้าในศิลปศาสตร์ ๑๙ ประเภท^๙ ที่ควรศึกษาเล่าเรียน ทั้งยังเป็นส่วนหนึ่งของศาสตร์อื่นเกี่ยวข้องกับพระเวท ไวยากรณ์เป็นศาสตร์สำคัญที่สุดเพราะเป็นอุปการะในการศึกษาพระเวทและศาสตร์อื่นๆ บุคคลผู้ขาดความรู้ในไวยากรณ์เปรียบเสมือนคนใบ้ที่ไม่สามารถชี้แจงความประสงค์ของตนได้ ด้วยเหตุที่ศาสตร์ดังกล่าวประจวบปากอันเป็นอวัยวะสำคัญยิ่ง ดังนั้น ไวยากรณ์จึงได้รับการยกย่องว่าเป็นศาสตร์ อันทรงคุณค่านับตั้งแต่โบราณกาลเป็นต้นมา

ก่อนที่พระพุทธเจ้า จะตรัสรู้อนัตตธรรมมาสัมโพธิญาณนั้น มีพราหมณ์ผู้แตกฉานพระเวทและศาสตร์อื่นเกี่ยวข้องกับพระเวท เปิดสำนักสอนศาสตร์เหล่านั้น เช่น พราหมณ์พาวรี พราหมณ์โปกขรชาติ พราหมณ์เสละ ศาสตร์เหล่านั้นนับว่าเป็นศาสตร์ชั้นสูงที่ชนวรรณะอื่นจากวรรณะพราหมณ์ไม่สามารถศึกษาเล่าเรียนได้ ทั้งภาษาสันสกฤตก็ได้รับการยกย่องว่าเป็นภาษาเทวดา ที่เหมาะสมกับชนวรรณะพราหมณ์ ซึ่งถือตนว่าสูงส่งกว่าชนวรรณะอื่น การศึกษาศาสตร์อื่นเกี่ยวข้องกับพระเวทที่มีไวยากรณ์เป็นหลัก ได้รับความนิยมน้อยกว่ากว้างขวางตั้งแต่ก่อนสมัยพุทธกาล จึงทราบได้ว่า มีคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตเกิดขึ้นก่อนสมัยพุทธกาลแน่นอน

ในบรรดาคัมภีร์ไวยากรณ์ทั้งหลาย มีคัมภีร์ปาณินีย์ ซึ่งกล่าวถึงคัมภีร์ไวยากรณ์ที่รจนาขึ้นก่อนไม่น้อยกว่า ๖๔ คัมภีร์ ทั้งนักวิชาการผู้เชี่ยวชาญปรัชญามีบางสายยืนยันว่ามีคัมภีร์ไวยากรณ์ที่รจนาขึ้นก่อนคัมภีร์ปาณินีย์ถึง ๘๕ คัมภีร์ ดังนั้น ในสมัยก่อนและหลังพุทธกาล ไวยากรณ์จึงเป็นศาสตร์ที่รุ่งเรืองยิ่งนักในแวดวงของผู้ได้รับสมญานามว่าเป็นนักปราชญ์

ปาณินีย์ เป็นไวยากรณ์สันสกฤตรุ่นแรกทีกกว้างขวางลึกซึ้ง เพราะครอบคลุมกฎไวยากรณ์ ได้รับการยกย่องว่ามีความบริบูรณ์มากกว่าคัมภีร์ไวยากรณ์อื่น อาจจะเป็นเพราะเหตุนี้ ทำให้คัมภีร์ไวยากรณ์ที่รจนาขึ้นก่อนหมดความนิยมและค่อยๆ สลายสูญไป คงเหลือแต่คัมภีร์นี้ที่เป็นประจักษ์พยานของคัมภีร์

^๖ อภ.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๑๒๙/๑๓๗, อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๒๙/๒๐๙.

^๗ ส.ส. (บาลี) ๑๕/๕๕/๔๒.

^๘ มลิตนท. (บาลี) ๔, มลิตนท.อ. (บาลี) ๑๒.

^๙ มลิตนท. (บาลี) ๔, นิตติ. ธาตุ. ๓๔๖, โลกนิติ (คาถา ๑๐-๑๑), (กรุงเทพมหานคร : ๒๕๔๐), หน้า ๒๒.

ไวยากรณ์ทั้งหมด เนื่องด้วยคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตและคัมภีร์ไวยากรณ์บาลี ที่อุบัติขึ้นในภายหลังได้อิงอาศัยคัมภีร์นี้เป็นแนวทางในการรจนา

คัมภีร์ไวยากรณ์บาลี^{๑๐} อุบัติขึ้นเป็นเวลานานกว่า ๒,๐๐๐ ปี แต่ในปัจจุบันได้สาบสูญไปตามกาลเวลา เช่น คัมภีร์นิรุตติปิฎกของพระมหากัจจายนเถระผู้เป็นพระมหาสาวก คัมภีร์จุฬานิรุตติของพระยมกมหาเถระ คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีที่รจนาโดยพระโพธิสัตว์ตมมหาเถระซึ่งประกอบด้วยสูตรแรกว่า “นรรววจโนปการานิ จตตาสัสสุขราณี” คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีที่รจนาโดยพระสัพพคุณากรมมหาเถระซึ่งประกอบด้วยสูตรแรกว่า “สัททกุกมาทาทโย วณณกขรา ติตาลีส” ชื่อคัมภีร์เหล่านี้ได้รับการอ้างอิงไว้ในสหพนินิปปกรณ์^{๑๑} ซึ่งรจนาโดย พระอัครคองศ์ พระเถระชาวพม่าในสมัยพุทธามราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ และยังมีปรากฏในคัมภีร์ปธานฎีกา^{๑๒} ที่รจนาโดยพระราหุลซึ่งเป็นพระเถระชาวศรีลังกาในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๒๐ กัจจายนไวยากรณ์เป็นคัมภีร์เก่าแก่ที่สุดเท่าที่มีหลักฐานตกทอดมาจนถึงปัจจุบัน บ้างว่าพระมหากัจจายนเถระในสมัยพุทธกาลเป็นผู้รจนาทั้งหมด บ้างว่า พระกัจจายนเถระในสมัยหลังรจนา ที่ว่าพระมหากัจจายะสมัยพุทธกาลรจนาขึ้นนั้น คงจะอาศัยถ้อยคำที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์อุปทานอรรถกถาว่า

อุตตโน ปุพฺพปุตฺตนาเวเสน กัจจายนปฺปกรณํ มหานิรุตฺติปฺปกรณํ เนตฺติปฺปกรณนฺติ ปกรณตฺตยํ สัมมชฺเชน พฺยาภาสิ.^{๑๓} พระมหากัจจายนเถระได้รจนาปกรณ์ทั้งสาม คือ กัจจายนปกรณ์ มหานิรุตติปกรณ์ และเนตติปกรณ์ ในท่ามกลางสงฆ์ เพราะตนเคยตั้งความปรารถนามาก่อน^{๑๔}

ที่เห็นว่าเป็นผลงานของพระกัจจายนเถระในสมัยหลังนั้น เป็นมติของนักปราชญ์รุ่นหลังซึ่งเป็นชาวพม่า^{๑๕} และชาวศรีลังกา^{๑๖} ท่านเหล่านั้นสันนิษฐานว่าคงเป็นพระเถระชาวโจละอินเดียนได้หรือพระเถระชาวศรีลังกานามว่า กัจจายนะ รจนาขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๖ หรือ ๗ หรืออย่างช้าที่สุดในราวพุทธศตวรรษที่ ๘ มติดังกล่าวได้อ้างเหตุผลดังต่อไปนี้ คือ

^{๑๐} ดูประวัติภาษาบาลีโดยพิศดารใน “ฉันทศาสตร์สังเขป” โดยพระคันธสาราภิวงศ์.

^{๑๑} นิรุตติปิฎก หิ ปกฺกนปฏฺธิสมฺภิโต โส อายสฺมา มหากัจจายนโน “บุริสสุส ทียเต”ติ อายาเทสเรหิตานิเยว รูปา นิทฺธเสติ. (นิตฺติ.ปท. ๒๒๑) อยํ ยมกมหาเถเรณ กตาย จูฬานิรุตฺติยา อากโต โนโย. (นิตฺติ.ปท. ๒๒๖).

^{๑๒} ภทฺตโพธิสฺสตมมหาเถโร “นรรววจโนปการานิ จตตาสัสสุขราณี”ติ อาท. อาจริยกัจจายนมมหาเถโร ปน “เอกฺขราปาทโย เอกจตตาสัส”ติ อาท. สัพพคุณากรมมหาเถโร “สัททกุกมาทาทโย วณณกขรา ติตาลีส”ติ อาท. (อธิบายสูตร ๑, หน้า ๓๙).

^{๑๓} ชุ.อป.อ. (บาลี) ๒/๒๖๔.

^{๑๔} นักปราชญ์บางท่านมีความเห็นว่าการที่โบราณจารย์กล่าวอ้างว่า เป็นพระมหากัจจายนเถระรจนาขึ้นนั้น เป็นกุศโลบายที่ประสงค์จะให้นักศึกษาเกิดความเคารพในคัมภีร์กัจจายนะ อันจะเป็นเหตุให้เกิดความพากเพียรในการศึกษาคัมภีร์นั้น - คำนำคัมภีร์โมคคัลลานนิสสยะ หน้า ๗ (ฉบับภาษาพม่า).

^{๑๕} อาฐนิกา ปน ปริกฺขณสิลา วิจฺจุชฌา “กัจจายนปกรณมิตํ น เอตทคฺคณฺฐานนฺตรลาภินา มหากัจจายนตฺเถเรณ รจิตฺ. ธตฺโต ปจฺฉิมิเกน สหฺพทฺธิปิเกน จิพฺพรฐฺฐิเกน วา ตมฺมหาสาวเกน สมานนามเชยฺเยน ธนฺญตฺเรณ เถเรณ วิรจิตฺน”ติ วจนฺติ. การณญจ ตตฺถ ตตฺถ ตตฺถ พุทฺธา ปณฺณเจนฺติ. โส จ วาโท ยุตฺโต วยิ ทิสฺสติ.-คำนำ นิตฺติ สุตฺต. หน้า ๗ (ฉบับบาลีอักษรพม่า).

^{๑๖} ตลาปี น โส กัจจายนาวจริโย โส มหาชีณาสโว. ตสฺเสว นามเชยฺเยน ปสฺสิทฺโธ ปจฺฉิมกาลิโก เอโก เถโร ตสฺส พยากรณสฺส กตฺตา ยตา อิทธิมนฺเตสุ อคฺคณฺฐานํ ปตฺตสฺส มหาชีณาสวสฺส นามเชยฺยวตา ปจฺฉิมกาลิเกเนเกน เถเรณ กตฺ โมคฺคคฺคณฺฐานพฺยากรณนฺติ เกสฺสญฺจิ ปณฺทิตานํ มตฺติ. -คำนำพาลาวดารารากินวฏฺฐิกา หน้า ๖ (ฉบับบาลีอักษรพม่า).

๑. ในคัมภีร์กัจจายนะ มีสูตรและกฎไวยากรณ์มากมายที่ตรงกับคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตคือ ปาณินียและกาตันตระ

๒. คัมภีร์ไวยากรณ์รุ่นหลัง เช่น โมคคัลลนนะ สัททนีติ ได้คัดค้านมติของคัมภีร์กัจจายนะในบางแห่งที่เห็นว่าไม่คล้อยตามพระพุทธพจน์

๓. ในคัมภีร์กัจจายนะมีปรากฏบางอุทาหรณ์ที่เกิดในภายหลังพุทธกาล

๔. นักปราชญ์รุ่นหลังได้เทียบเคียงสูตร และกฎไวยากรณ์ในกัจจายนะกับไวยากรณ์สันสกฤตต่างๆ จึงทำให้อนุมานทราบว่า เป็นพระกัจจายนเถระรุ่นหลังรจนา เพราะเป็นคัมภีร์ที่อิงอาศัยคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตรจนาขึ้น จึงน่าจะเกิดภายหลังคัมภีร์ปาณินียและกาตันตระ

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า แม้ไวยากรณ์บาลีจะเกิดสมัยหลังพุทธกาลก็ตาม ภาษาทุกภาษาที่ใช้พูดจาสนทนากันต้องประกอบด้วยไวยากรณ์จึงจะพูดกันรู้เรื่อง ไวยากรณ์มีมาคู่กับภาษา ส่วนที่เป็นรูปเล่มคัมภีร์นั้นได้รับการรวบรวมในภายหลัง พวกพราหมณ์ในสมัยพุทธกาลเชี่ยวชาญในไวยากรณ์สันสกฤต ตามที่ในพระไตรปิฎก มีการกล่าวถึงผู้เชี่ยวชาญทางไวยากรณ์ เช่น ข้อความว่า

พราหมณุตฺถ โปกฺขรสาติสฺส อมฺพญฺโฐ นาม มาณโว อนฺเตวาลี โหติ อชฺฌายโก มนฺตโร ตินฺณ เวทานํ ปารคฺคฺ สนิมฺณฺฑุเกฏฺฐกาณํ สากฺขรปฺปเกทานํ อิติหาสปณฺจมานํ ปทโกเวยยากรโณ^{๑๗} แปลว่า อัมพญฺฐมาณพ ศิษย์ของพราหมณ์โปกขรสาติ เป็นผู้คงแก่เรียน ทรงจำมนต์ จบไตรเพทพร้อมทั้งนิมฺณฑุ- ศาสตร์ เกฏฺฐศาสตร์ อักษรศาสตร์ และประวัติศาสตร์ รู้ตัวบทและไวยากรณ์^{๑๘}

พรหมายุตฺถ พราหมณุตฺถ อุตฺตโร นาม มาณโว อนฺเตวาลี โหติ ตินฺณ เวทานํ ปารคฺคฺ สนิมฺณฺฑุ- เกฏฺฐกาณํ สากฺขรปฺปเกทานํ อิติหาสปณฺจมานํ ปทโก เวยยากรโณ.^{๑๙} แปลว่า อุตฺตรมาณพ ศิษย์ของพราหมณ์พรหมายู จบไตรเพทพร้อมทั้งนิมฺณฑุศาสตร์ เกฏฺฐศาสตร์ อักษรศาสตร์ และประวัติศาสตร์ รู้ตัวบทและไวยากรณ์^{๒๐}

เสโล พราหมโณ อาปณฺเน ปฏฺวิสฺติ, ตินฺณ เวทานํ ปารคฺคฺ สนิมฺณฺฑุเกฏฺฐกาณํ สากฺขรปฺปเกทานํ อิติหาสปณฺจมานํ ปทโก เวยยากรโณ โลกายตมหาปฺริสฺสทฺถยฺเชนฺสุ อนวโย, ตินฺน จ มาณวสฺตานิ มนฺเตวาคฺติ.^{๒๑} แปลว่า เสลพราหมณ์ อาศัยอยู่ที่ป่าอาปณนิคม จบไตรเพทพร้อมทั้งนิมฺณฑุศาสตร์ เกฏฺฐ- ศาสตร์ อักษรศาสตร์ และประวัติศาสตร์ รู้ตัวบทและไวยากรณ์ ชำนาญโลกายตศาสตร์ และการทำนายลักษณะมหาบุรุษ เป็นอาจารย์สอนมนต์มาณพ ๓๐๐ คน^{๒๒}

^{๑๗} ที.ส. (บาลี) ๙/๒๕๖/๘๗-๘๘.

^{๑๘} ที.ส. (ไทย) ๙/๒๕๖/๘๘.

^{๑๙} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๘๓/๓๖๖.

^{๒๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๘๓/๔๗๑.

^{๒๑} ชุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๗/ ๔๔๔.

^{๒๒} ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗/๖๓๒.

อรรถกถาอธิบายให้เห็นว่า พวกพราหมณ์เหล่านั้นมีความรู้เรื่ององค์ประกอบของไวยากรณ์ ผู้วิจัยขอนำเสนอเฉพาะที่เกี่ยวกับเรื่องไวยากรณ์ “นิษัณฺฑ”^{๒๓} เป็นคัมภีร์ศัพทศาสตร์ ที่รวบรวมศัพท์เป็นหมวดหมู่ เช่นคำที่ว่าด้วยต้นไม้ต่างๆ เกฏุภะ เป็นคัมภีร์ศัพทศาสตร์ ที่ว่าด้วยบทประพันธ์เป็นอุปการะแก่นักกวีทั้งหลาย อักษรประเภท หมายถึงคัมภีร์ภาษาศาสตร์ ที่ช่วยให้สวดฐานกรณ์และอักษรได้ถูกต้อง เช่นคัมภีร์ปาณินีสัททศาสตร์และคัมภีร์นารทลิกษา”^{๒๔}

คัมภีร์ฎีกาที่อธิบายเรื่องนี้ได้อธิบายเสริมให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ขอนำมาเฉพาะที่เกี่ยวข้อง ท่านอธิบายไว้ว่า “บท (ที่ถูกกล่าวถึงในอรรถกถา) หมายถึงคำที่ทำให้รู้เนื้อความ จำแนกเป็นหลายอย่าง คือ นาม อาชยาต อุปสัค และนิบาตเป็นต้น จนถึงวิภक्तिเป็นที่สุด ไวยากรณ์ก็คือข้อความที่บอกทำให้ศัพท์นั้นๆ และเนื้อความนั้นๆ ชัดเจน ปทโก : ผู้รู้ตัวบท ท่านกล่าวหมายเอาความเป็นผู้ฉลาดในบทที่มากในไวยากรณ์ทั้งหลาย เวຍယากรโณ : ผู้รู้ไวยากรณ์ เป็นคำที่กล่าวรวมบททั้ง ๒ เข้าด้วยกัน เพื่อให้รู้ว่าเป็นผู้ฉลาดในวิธีการใช้ ศัพท์มีปัจจัยเป็นต้นที่นอกจากนั้น นี้ว่าตามอรรถกถา ว่าโดยนัยอื่น ผู้ที่กล่าวพระเวทเหล่านั้นโดยบท ชื่อว่า ผู้รู้บท คำว่า โดยบท หมายถึงบทประพันธ์ที่เป็นคำสวดและบทประพันธ์ที่แต่งเป็นร้อยกรอง”^{๒๕}

ในคัมภีร์ไวยากรณ์ได้กล่าวถึงการที่พระพุทธองค์ทรงเป็นผู้มีความรู้ในไวยากรณ์ ที่บรรดาผู้มีความรู้ในไวยากรณ์เทียบไม่ถึง ดังนี้

พระผู้มีพระภาคท่านนั้น ทรงเป็นมหาบุรุษนักไวยากรณ์ผู้ยิ่งใหญ่ที่สุด ทรงแก้สัจจล้า สามารถกำราบวาทะของผู้อื่น ซึ่งหาผู้เสมอเหมือนไม่ได้ในโลก พวกพราหมณ์ เช่นอัมพัฏฐมานพ โปกขรสาติ โสณทัณฑะ และพวกปริพาชกเช่นสัจจกนิครนถ์ ผู้เป็นนักอักษรศาสตร์ นักไวยากรณ์ ก็ยังมีวาทะเทียบไม่ถึงพระผู้มีพระภาคเลย ที่แท้ พระผู้มีพระภาคนั่นเอง ทรงกำราบวาทะของพวกพราหมณ์และพวกปริพาชกเหล่านั้นได้อย่างไม่สะทกสะท้าน คุพพญาโกรสร ในท่ามกลางโฆลงช้างตกมัน^{๒๖}

^{๒๓} นิคคณฺฑ เป็นคัมภีร์อภิธานที่เก่าแก่ที่สุด อาจารย์โมคคัลลานะอาศัยในการรจนาคัมภีร์อภิธานปทีปิกาเป็นต้น อ้างใน คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พระมหาสมปอง มุติโต แปลเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๖๓.

^{๒๔} นิคคณฺฑติ นิคคณฺฑ รุกขาทีน เวจจนปภาสกั สตุถิ. เกฏุภนติ กิริยากรุปวิกรุปโป กวินิ อุปการาวห สตุถิ. อักษรปทโกติ ลิกษา จ นิรุติ จ. ปทํ ตทวเสสสจ พยากรณ์ อธิยติ เวเทติ จาติ ปทโก เวຍယากรโณ. -ที.ล.อ. (บาลี) ๑/๒๒๒-๒๒๓, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๖๒, ๒๖๓, ๒๖๔, ๒๖๕, ๒๖๖, ๒๖๗, ๒๖๘, ๒๖๙, ๒๗๐, ๒๗๑, ๒๗๒, ๒๗๓, ๒๗๔, ๒๗๕, ๒๗๖, ๒๗๗, ๒๗๘, ๒๗๙, ๒๘๐, ๒๘๑, ๒๘๒, ๒๘๓, ๒๘๔, ๒๘๕, ๒๘๖, ๒๘๗, ๒๘๘, ๒๘๙, ๒๙๐, ๒๙๑, ๒๙๒, ๒๙๓, ๒๙๔, ๒๙๕, ๒๙๖, ๒๙๗, ๒๙๘, ๒๙๙, ๓๐๐.

^{๒๕} ปชฺชติ อตุโธ เอเตนาติ ปทํ, นามาชยาโตปสคคณิปาตาทิวเสน อนเนกวิภาคํ วิภคฺติยนตปทํ. ตํ ตํ สททํ, ตทตฺตณฺจ พยากรโรติ พยาจิภฺชติ เอเตนาติ พยากรณ์. ปทโกติ พยากรณ์สุ อากตปทโกสตุถิ สนฺชาย วุคฺตํ. เวຍယากรโณติ ตทวสิฏฺฐ-ปกฺติปจฺจยาทิสททวิภคฺติสตุถิ อิมสฺสตุถิส วิภคฺติยนตปทํ ปททฺยสฺส เอกโต อตุถวณฺ. อยํ อฏฺฐกฺกาโต อปโร นโย เต เอว เวเท ปทโส กายตฺติติ ปทโกติ. ตตุถ ปทโสติ คชฺชพฺนรปชฺชพฺนรปเท. -ที.ล.อภินวฎีกา (บาลี) ๒/๒๗๗-๒๗๘.

^{๒๖} ภควาเยว โลเก อสทิสํ มหาเวຍယากรโณ มหาบุริโส วิสวโร ปรปฺปวาทมทฺทโน. ภควนฺตณฺหิ ปทกา เวຍยา-กรณนา อมพฺพฐฺมานนฺวโปกฺขรสาติโสณทณฺทาทโย จ พราหมณา สจฺจกนิคฺคณฺฐาทโย จ ปริพฺพาชกา วาเทเน น สมปาณฺณิสฺส, อณฺณทตฺต ภควาเยว มตฺตวณฺคณฺมชฺชเม เกสโรหิ วิย อสมฺภีโต เนลํ เนลํ วาทํ มทฺเทสิ. มหนฺเต จ เน อตุถ ปติฏฺฐาเปสิ -นิตฺ.ปท. (บาลี) ๑๗๓, นิตฺ.ปท. (ไทย) ๓๕๐.

พระพุทโธศาจารย์ผู้เดินทางลงมาที่ศรีลังกา ดำเนินการแปลอรรถกถาภาษาสิงหลกลับเป็นภาษาบาลี ในคำนิคมกถาแห่งอรรถกถาที่พระพุทโธศาจารย์ แปลจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคร ท่านได้กล่าวถึงความรู้ความสามารถของท่าน เฉพาะที่เกี่ยวกับด้านไวยากรณ์ว่า

พระเถระนามพุทโธสะ มีปัญญาเฉียบแหลมสามารถกำหนดรู้เรื่องยากในภาษาของตนและภาษาของชนชาติอื่น ... มีความรู้ไวยากรณ์มาก มีความรู้ที่ไม่ติดขัดในคำสั่งสอนของพระศาสดา อันเป็นส่วนปรีชาในพระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถา^{๒๐๗}

ไวยากรณ์ คือวิชาภาษา ว่าด้วยรูปคำและการประกอบรูปคำให้เป็นประโยค จัดเป็นองค์ประกอบที่สำคัญและจำเป็นต่อการเรียนรู้หลักภาษาทุกภาษา อย่างเป็นระบบเพื่อสื่อสารและแปลความได้ ผู้ที่เรียนรู้ไวยากรณ์บาลีเป็นอย่างดี ย่อมเข้าใจบทพยานุชนะได้ถูกต้อง นำมาซึ่งความเข้าใจความหมายของบทพยานุชนะเหล่านั้นได้ถูกต้อง ตรงตามหลักการใช้ภาษา ทั้งสามารถชำระบทพยานุชนะที่คลาดเคลื่อนอันเนื่องมาจากการจารึกหรือกระบวนการพิมพ์ ถือเป็นผู้ธำรงรักษาพระสัทธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๒๐๘}

ไวยากรณ์บาลีที่พระภิกษุชาวชมพูทวีปแต่งปรากฏมาถึงปัจจุบันมี ๒ คัมภีร์ คือกัจจายนะและรูปสัทธา

ผู้วิจัยเห็นว่า ความหมายของถ้อยคำที่พระพุทโธเจ้าทรงแสดงนั้น เป็นถ้อยคำที่มีความหมายตามที่บัญญัติใช้กันในยุคนั้น เป็นนามบัญญัติ กิริยาอาการบัญญัติ เมื่อทรงแสดงออกไป ผู้ฟังก็รู้ความหมาย เช่นชาวไทยเกิดมาพอรู้ได้ยงสา ยังมีได้เข้าศึกษาภาษาไทยในโรงเรียน ก็ฟังภาษาไทยเข้าใจความหมายได้ จึงไม่ปรากฏว่ามีการกล่าวถึงเรื่องไวยากรณ์มครหรือบาลีในพระไตรปิฎกและอรรถกถา มีแต่ไวยากรณ์สายสันสกฤต

คัมภีร์อรรถกถาที่พระสาวกนำสืบต่อจากสมัยพุทธกาล จนลงมาแพร่หลายในเกาะสิงหล เป็นคัมภีร์ที่ใช้ภาษาซึ่งไม่ค่อยกล่าวหลักไวยากรณ์ เป็นคัมภีร์ที่ใช้ภาษาในลักษณะที่เป็นศัพท์บัญญัติ แม้จะปรากฏรูปวิเคราะห์ทางไวยากรณ์ ก็คงเป็นหลักไวยากรณ์ที่ศึกษามาจากฝ่ายสันสกฤต เช่นคัมภีร์ปาณินีย์ การอธิบายก็เป็นการอธิบายความหมายของศัพท์นั้นว่าหมายถึงอย่างนั้นอย่างนี้ จากการตั้งข้อสังเกตนี้ พอจะกล่าวได้ว่า ภาษาบาลีในอรรถกถาเป็นภาษาดั้งเดิมที่รู้จักกันในชมพูทวีป ดังนั้น พระพุทโธศาจารย์จึงแปลจากภาษาสิงหลเป็นภาษามครได้ไม่ยาก เพราะท่านจบไตรเพท ซึ่งมีความรู้ในเรื่องศัพท์ที่เป็นนาม คือชื่อ ศัพท์ที่เป็นกิริยา ไม่ต้องเจาะลึกถึงรากศัพท์ แม้ว่าท่านจะเป็นนักไวยากรณ์ผู้ยิ่งใหญ่ก็ตาม ท่านก็แปลตามข้อความที่สืบกันมา

จากการสำรวจในช่วงเขียนงานวิจัยนี้ ได้พบว่าในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย ที่พระพุทโธศาจารย์แปลจากภาษาสิงหลกลับเป็นภาษาบาลี อธิบายแต่ความหมายในลักษณะศัพท์บัญญัติ มีการแสดงรูปวิเคราะห์ศัพท์ ซึ่งใช้หลักไวยากรณ์สอบได้ว่าเป็นหลักไวยากรณ์อะไร แต่ไม่มีการอ้างสูตรในไวยากรณ์เพราะ

^{๒๐๗} สกสมยสมณนทรคหฺนขุโณคคณสมตฺเถน ปณฺญาเวยฺยตฺติยสมณฺนาคเตน ตปิฎกปรียตฺติปปภเท สาธุสฺสเถ สตฺถุสสาเสน อปฺปฎิหตฺตณฺญาณปฺปภาเวน มหาเวยฺยการเถน ... พุทฺธโธสโต ครูหิ คหิตนามธเยเยน เถเรน -วิ.ป.อ. (บาลี) ๓/๕๗๓.

^{๒๐๘} ปทฺฐปสฺสทิมฺมฺยชรี คัมภีร์อธิบายปทฺฐปสฺสทิสทฺธิปกรณํ เล่ม ๑, พระคันธสราภิกวศ์ แปลอธิบาย, (กรุงเทพมหานคร : ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๗), (คานา หน้า ๓).

ไวยากรณ์เหล่านั้นได้รับการรวบรวมเป็นรูปเล่มคัมภีร์ในภายหลัง ข้อความที่อธิบายความหมายศัพท์บัญญัติ เช่น

เวรณชาย์ วิหรีตีติ^{๒๙} เขตถ ปน **เวรณชาติ** อณฺญตรสฺส นครสฺเสตํ อธิวณฺ, ตสฺสํ เวรณชาย์ สมีปตฺเต ภูมมวณฺ. **วิหรีตีติ** อวิเสเสน อิริยาปถิพพพฺรหฺมอริยวิหารสฺส อณฺญตร วิหารสมังคีปริทีป- นเมตํ. อธิ ปน ฐานคมนนิสฺสขาสยณปฺปเกเทสฺ อิริยาปถสฺ อณฺญตรอิริยาปถสมาโยคปริทีปํ, เตน ฐิตฺปิ คจฺจนโตปิ นิสินฺโนปิ สยาโนปิ ภควา วิหริตฺตฺเจว เวทิตพฺโพ.^{๓๐}

แปลว่า “ที่คำว่า เวรณชา ในคำนี้ว่า เวรณชาย์ วิหรีตี นี้เป็นชื่อของเมืองแห่งหนึ่ง ในเมืองเวรณชา นั้น สัตตมีวิภคิตีใช้ในอรรถว่าไกล คำว่า วิหรีตี นี้เป็นคำแสดงความพร้อมด้วยวิหารธรรมบางอย่าง ใน บรรดาการอยู่ด้วยอิริยาบถ อยู่ด้วยทิพวิหารธรรม พรหมวิหารธรรมและอริยวิหารธรรม โดยไม่แปลกกัน แต่ในที่นี้ เป็นคำแสดงการประกอบพร้อมในอิริยาบถอย่างหนึ่ง ในอิริยาบถทั้งหลาย ที่แยกเป็นการยืน การ เดิน การนั่ง และการนอน ด้วยคำว่า วิหรีตี นั้น พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคประทับยืนที่ใด เสด็จดำเนินที่ใด ประทับนั่งที่ใด เสด็จบรรทมที่ใด ชื่อว่าย่อมประทับอยู่”

อธิบายในลักษณะรูปวิเคราะห์ของไวยากรณ์เช่น นตฺถิ เขตสฺส อุตฺตโรติ **อนุตฺตโร** ปุริสทมเม สาเรตีติ **ปุริสทมมฺสารถิ**. ทิฏฐมฺมิกสมฺปรายิกปรมคฺเคหิ ยถารหํ อนุสฺสาคีติ สตุถา.^{๓๑}

แปลว่า “บุคคลที่ยอดเยี่ยมกว่าพระผู้มีพระภาคนั้น ย่อมไม่มี เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคนั้น จึงชื่อว่า **ไม่มีใครยอดเยี่ยมกว่า**, พระผู้มีพระภาค ย่อมยังบุรุษที่ควรฝึกฝนทั้งหลายให้แล่นไป เหตุนั้น พระผู้มีพระภาค **จึงชื่อว่าผู้ยังบุรุษที่ควรฝึกฝนให้แล่นไป**”^{๓๒} พระผู้มีพระภาคย่อมทรงสั่งสอนตามสมควร ด้วยประโยชน์ ในทิฏฐธรรม(ปัจจุบัน)ประโยชน์ในสัมปรายภพ(โลกหน้า) และปรมาตตประโยชน์(มรรคผล)”

อธิบายแบบให้เห็นความหมายศัพท์ให้ชัดเจนขึ้น เช่น **ขุเสตตีติ**^{๓๓} วาจาปโตเทน ฆญฺเฐติ.^{๓๔} แปลว่า คำว่า **ย่อมตำ** คือย่อมใช้วาจาพูดเสียคสัทิมแทง

อธิบายความแล้ว เล่าเรื่องที่เป็นเหตุให้เรียกหรือตั้งชื่อสถานที่ เช่น **อฺรุเวลายนฺติ** มหาเวลายํ, มหฺนเต มหฺนเต วาลิกราสิมฺหิตี อตฺถโ. อตฺถวา อฺรุติ วาลิกา อฺรุจติ. เวลาติ มริยาทา, เวลาติกฺกมนฺเหตฺ อหาฏฺวา อฺรุ อฺรุเวลาติ เหวํ เจตฺถ อตฺถโ ทฺฐสฺสพฺโพ. อตฺเต กิร อนุปฺปนฺเน พุทฺเธ ทสฺสทสฺสทฺถกฺกปฺตฺตา ตาปสฺสพฺพชฺชํ ปพฺพชิตฺวา ตสฺมี ปเทเส วิหรนฺตา เอกทิวสํ สนนฺปิติตฺวา กตฺติกฺวตฺตํ อกฺกํ “กาย- กมฺมวจิกมฺมานิ นาม ปเรตฺสปี ปากฺกานิ โหนฺติ, มโนกมฺมํ ปน อปากฺกํ, ตสฺมา โย กามวิตกฺกํ วา พยาปาทวิตกฺกํ วา วิหีสาวิตกฺกํ วา วิตกฺเกติ, ตสฺส อณฺเฏ โจทโก นาม นตฺถิ, โส อตฺตนาถ อตฺตานํ โจเทตฺวา ปตฺตปฺปญฺเณ วาลิกํ อหริตฺวา อิมสฺมี ฐานเ อากิรฺตุ อิทมฺสฺส ทณฺทกมฺมน”ติ.^{๓๕}

^{๒๙} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑/๑, วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑/๑.

^{๓๐} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๙๙.

^{๓๑} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๑๒-๑๑๓.

^{๓๒} คำว่า ปุริสทมมฺสารถิ มักแปลกันว่า เป็นสารถีฝึกบุรุษที่ควรฝึก ในที่นี้ผู้วิจัย แปลตามหลักไวยากรณ์.

^{๓๓} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๒๙๕/๒๑๓.

^{๓๔} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๒/๒๙๕/๓๗.

^{๓๕} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๓/๑/๒.

แปลว่า “คำว่า อรุณเวลา หมายถึงเขตแดนที่ใหญ่^{๓๖}” อธิบายว่า บนกองทรายใหญ่ๆ อีกอย่างหนึ่ง ท่านเรียกทรายว่า อรุณ คำว่า เวลา หมายถึงเขตแดน ฟังทราบอธิบายอย่างนี้ คือ ทรายที่พวกเขาขนมาจน ล่วงเลยเวลา ชื่อว่า อรุณเวลา เล่ากันมาว่า ในอดีต เมื่อพระพุทธเจ้ายังไม่เกิดขึ้น กุลบุตร ๑,๐๐๐ คน บวชเป็นคาสวาศัยอยู่ที่ประเทศนั้น วันหนึ่งได้ประชุมกันตั้งกติกาว่า กายกรรมและวจีกรรมย่อมปรากฏให้ ผู้อื่นเห็น ส่วนมโนกรรมไม่ปรากฏ เพราะฉะนั้น ผู้ใด ตรึกไปทางกามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก ผู้อื่น ที่จะโทษทัณฑ์ผู้นั้นก็ไม่มี ผู้นั้นพึงพอใจตนด้วยตนเอง จงใช้ห่อใบไม้ใส่ทรายมาเทลงในที่นี้ สิ่งนี้เป็นการ ลงทัณฑ์กรรม คือลงโทษเขา”

มีการอธิบายโดยบอกว่าศัพท์นั้นๆ เป็นอะไรในไวยากรณ์ เช่น ปฏิปนโน โหติติ เหตุ ปฏิติ อุปสคคปท. โหติติ อาชยาปท.^{๓๗} แปลว่า “คำว่า ปฏิ ในคำนี้ว่า ปฏิปนโน โหติ : เป็นผู้เดินทาง เป็น บทอุปสค คำว่า โหติ เป็นบทอาชยาปท”

ปฏิปนโน โหติ มาจากข้อความที่เป็นรูปประโยคว่า เอกิ สมย ภควา อนตฺรา จ ราชคหิ อนตฺรา จ นาถนทํ อทฺธานมคฺคปฏิปนโน โหติ^{๓๘} แปลว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จทางไกลระหว่างกรุง ราชคฤห์กับเมืองนาถนทา^{๓๙}

อธิบายแบบอธิบายความผสมหลักไวยากรณ์ คือสมาส เช่น ตถาคตสฺสชาติ อญฺฐหิ การณเณติ ตถาคโต : ตถา อากโตติ ตถาคโต, ตถา คโตติ ตถาคโต, ตถลภขณิ อากโตติ ตถาคโต, ตถธมเม ยถาวโต อภิสมพุทฺโหติ ตถาคโต, ตถตสฺสิตาย ตถาคโต, ตถาวาทิตาย ตถาคโต, ตถาการิตาย ตถาคโต, อภิ- ภาวนญฺเฐน ตถาคโตติ.^{๔๐}

แปลว่า “คำว่า ตถาคต อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคทรงเป็นพระตถาคตด้วยเหตุ ๘ ประการ คือ ชื่อ ว่า ตถาคต เพราะเสด็จมาอย่างนั้น ชื่อว่า ตถาคต เพราะเสด็จไปอย่างนั้น ชื่อว่า ตถาคตเพราะเสด็จมาสู่ ลักษณะที่เป็นจริง ชื่อว่า ตถาคต เพราะตรัสรู้เฉพาะซึ่งธรรมที่เป็นจริงทั้งหลาย ตามความเป็นจริง ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรงเห็นความจริง ชื่อว่า ตถาคตเพราะทรงกล่าวความจริง ชื่อว่า ตถาคต เพราะทรง กระทำได้จริง ชื่อว่า ตถาคตเพราะทรงครอบงำ”

อธิบายแบบแสดงหน้าที่ของศัพท์แต่ละศัพท์ เป็นการอธิบายประโยคภาษาบาลีที่เริ่มต้น พระสูตร คือ เวมเม สุตํ : สุตะอย่างนี้ ข้าพเจ้าได้ฟังแล้ว^{๔๑} เช่น เวนฺนติ โสตฺวิณฺญานาติวิณฺญาน- กิจจนิทฺสสนิ. เมติ วุตตฺวิณฺญานสมงคิปุคฺคณิทฺสสนิ. สฺตฺนติ อสฺสวณฺณวปฺปิกฺเขปโต อนฺนนานธิกา- วิปริตคฺคณิทฺสสนิ. ตถา เวนฺนติ ตสฺสา โสตฺทวารานุสาเรน ปวตฺตตาย วิณฺญานวិธิยา นานปฺปกา

^{๓๖} อรุณเวลา เป็นชื่อหมู่บ้าน ท่านอธิบายให้เห็นว่า คำนี้ หมายถึงเขตแดนใหญ่กว้างขวาง อรุณศัพท์เท่ากับมหันตศัพท์.

^{๓๗} ที่.ส.อ. (บาลี) ๑/๑/๒๖.

^{๓๘} ที่.ส. (บาลี) ๙/๑/๑.

^{๓๙} ที่.ส. (ไทย) ๙/๑/๑.

^{๔๐} ที่.ส.อ. (บาลี) ๑/๗/๕๙.

^{๔๑} เวมเม สุตํ นิยมแปลกันว่า ข้าพเจ้าได้ฟังมาแล้วอย่างนี้ ในที่นี้ผู้วิจัยแปลให้เห็นว่าสุทธาคุเรียกหากรรม คือฟังอะไรมา สุตะ หมายถึงพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า คือสิ่งที่ได้ยินได้ฟังได้ศึกษามา เช่นคำว่าพุทธสูตร : ผู้มีสุตะมาก คือมี การศึกษามาก.

เรน อารมมณ ปวตติภาวปภาสน์. เมติ อตตปภาสน์. สุตุนติ ฐมมปภาสน์. ตถา เอวนติ นิททิลิตพพปภาสน์. เมติ ปุคคปภาสน์. สุตุนติ ปุคคคกัจจปภาสน์.^{๔๒}

แปลว่า **เอว** เป็นคำชี้แจงหน้าที่ของวิญญานมีโสตวิญญานเป็นต้น^{๔๓} คำว่า **เม** เป็นคำชี้แจงถึงบุคคลที่พรั่งพร้อมด้วยวิญญานที่กล่าวแล้ว^{๔๔} คำว่า **สุต** เป็นคำชี้แจงการกำหนดอย่างไม่ผิดพลาดไม่ยั้งไม่หย่อน โดยปฏิเสธการที่ตนมิได้ฟัง อนึ่ง คำว่า **เอว** เป็นคำประกาศถึงความ เป็นไปในอารมณ์โดยประการต่างๆ แห่งวิญญานวิถีนั่นซึ่งเป็นไปตามแนวทางโสตทวาร^{๔๕} คำว่า **เม** เป็นคำประกาศถึงตน คำว่า **สุต** เป็นคำประกาศถึงธรรม อนึ่ง คำว่า **เอว** เป็นคำประกาศถึง พระธรรมที่จะฟังชี้แจง คำว่า **เม** เป็นคำประกาศถึงบุคคล คำว่า **สุต** เป็นคำประกาศถึงหน้าที่ ของบุคคล”

ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย ที่พระพุทธโฆสจารย์แปลจากภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลี พิจารณาแล้วคงเป็นหลักภาษาที่มีการเรียนการสอนกันในชมพูทวีป หรือตามหลักของผู้เป็นนัก ไวยากรณ์ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ไม่มีการกล่าวอุปวิเคราะห์ศัพท์ต่างๆ ในลักษณะที่อ้าง สูตรไวยากรณ์ตามคัมภีร์ไวยากรณ์ที่ปรากฏในยุคต่อมา เป็นการอธิบายแบบอธิบายศัพท์บัญญัติ คือศัพท์ที่ในสมัยนั้นบัญญัติกำหนดกันไว้ว่าศัพท์นั้นๆ มีความหมายอย่างนั้นๆ

ส่วนคัมภีร์ที่แต่งในยุคหลัง ที่เป็นคัมภีร์ฎีกา ซึ่งแต่งภายหลังมีคัมภีร์ไวยากรณ์ที่ได้รับการ รวบรวมเรียบเรียงมาจากไวยากรณ์สายสันสกฤต คัมภีร์เหล่านี้ จึงกล่าวถึงหลักไวยากรณ์ อย่างหลากหลาย พร้อมแสดงหลักแห่งไวยากรณ์ เช่นที่พระสีลาจารย์เถระอธิบายคำว่า อากาสา- ญจายตน ไว้ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหทีปนี ดังนี้

อรูปาวจรกุศลจิตต์ อารมมณเกเทน จตุธา ภาเซตวา ทสเสนโต “อากาญจายตนน”ติอาทิมาห. ตตถ น กลียติ น วิเลชัยตีติ อากาส. อุปปาทาธิอนตรหิตตายน นาสุส อนโตติ อนนต. อากาสญจ ตั อนนตญจาติ อากาसानนต, กลินฺนุคฺฆมาฏมากาโส ลพฺภติ. อนนฺนาภาสนฺติ จ วตฺตพฺเพ อาคฺยาหิโต ฉนฺท- ชาโต โสมนฺตฺสชาโตติอาทิสฺส วิย วิเสสนฺตฺส ปฺรนิปาตวเสน อากาสนนฺตฺนติ วุตฺต. อากาสนนฺตเมว อากา- สานญจ. สกฺกเถ ญฺยตฺตตาทิสฺสฺสฺส^{๔๖} ตฺสฺสฺสฺส ญฺยปจฺจโย “ยวตฺน”ติยาทิสฺสฺสฺสฺส^{๔๗} ตฺยสฺส จตฺต. สโยคนฺตฺส นิคฺคหิตตฺต. นิคฺคหิตตฺส จ ญฺตฺติ. อากาसानญจเมว สสฺมปฺยตฺตตฺมมฺสฺส อสฺส ฉานสฺส อธิฐฺฐานญฺญเฐน อายตฺนนฺติ อากาसानญจายตน. ^{๔๘}

แปลว่า “พระอนุรุทธาจารย์ เมื่อจะแสดงจำแนกอรูปาวจรกุศลจิตตามประเภทแห่งอารมณ์เป็น ๔ อย่าง จึงกล่าวว่า อากาसानญจายตน เป็นต้น ในคำว่า อากาसानญจายตน นั้นมีการวิเคราะห์ศัพท์ ดังนี้

^{๔๒} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑/๕.

^{๔๓} คือ โสตวิญญาน มีหน้าที่รู้แจ้งทางหู พระอนนท์บอกว่า พระสูตรอย่างนี้ ท่านได้ฟังมาแล้ว คือได้รู้แจ้งมาทางโสต- ประสาท.

^{๔๔} บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยวิญญานที่กล่าวแล้ว คือพระอนนท์ เม ข้าพเจ้าในที่นี้ หมายถึงพระอนนท์.

^{๔๕} หมายถึงว่าพระสูตรที่ท่านพระอนนท์ได้ฟังนั้นเป็นอารมณ์ผ่านมาในความรู้แจ้งทางโสตประสาท.

^{๔๖} รูปสัททวิ. ๓๘๗ - ปพพ (คัมภีร์รูปสัททวิ ๓๘๗) .

^{๔๗} รูปสัททวิ. ๑๘๘ - ปพพ (คัมภีร์รูปสัททวิ ๑๘๘) .

^{๔๘} อภิธัมมตฺถสํกฺหทีปนีฎีกา (บาลี) ๔๘-๔๘, คัมภีร์นี้พระสีลาจารย์ชาวพม่า แต่งเมื่อ พ.ศ.๒๓๔๔.

ที่ใดอันบุคคลไถ่ไม่ได้ คือขีดเขียนไม่ได้ เพราะเหตุนี้ ที่นั้นชื่อว่าอากาศ ที่สุดไม่มีแก่อากาศนั้น เพราะเว้นจากที่สุดมีการเกิดขึ้นเป็นต้น เพราะเหตุนี้ อากาศนั้นจึงชื่อว่าอนันตะ อากาศนั้นด้วย ไม่มีที่สุดด้วย เพราะเหตุนี้ อากาศนั้น จึงชื่อว่า อากาสนันตะ ได้แก่อากาศที่เพิกกลืน และเมื่อควรจะกล่าววาทะ อนนตากาล์ ก็กล่าววาทะ อากาสนนัต ด้วยการย้ายคำวิเศษนะ(อนนต)มาไว้หลัง เหมือนในคำว่า “อาคยาหิโต”^{๔๙} ฉนทชาโต โสมนสสชาโต : พรหมณ์ผู้บูชาไฟแล้วเกิดความพอใจเกิดความดีใจ” เป็นต้น อากาสนนัตนั้นแหละ เป็นอากาสนนญ ลงนญปัจจย ด้วยศัพทพิทนีสูตรว่า นญตตคา : ลงนญปัจจย ตตปัจจย และตปัจจย ในอรรถของคณ^{๕๐} เอาตยเป็นจ ช้อนพยัญชนะและลงนิกหิต และแปลงนิกหิตเป็นญ ด้วยสูตรว่า ยวตฺ เป็นตัน^{๕๑} อากาสนนญนั้นแหละ เป็นอายตนะ เพราะอรรถว่าอธิษฐานณานนั้นพร้อมทั้งสัมปยุตธรรม เพราะเหตุนี้ ฌานนั้น จึงชื่อว่าอากาสนนญายตนะ”

ผู้วิจัยขอขยายความกระบวนการของคำว่า อากาสนนญ เพิ่มอีกพอเป็นแนวทางที่จะทำให้เข้าใจเพิ่มขึ้น ข้อความว่า อากาสนนัตนั้นแหละ เป็นอากาสนนญ ลงนญปัจจย เอาตยเป็นจ ช้อนพยัญชนะและลงนิกหิต และแปลงนิกหิตเป็นญ หมายความว่า อากาสนนัต ลงนญปัจจย โดยวิเคราะห์ว่า อากาสนนัตสุต ภาโว อากาสนนญ : ความเป็นแห่งอากาศอันไม่มีที่สุด ชื่อว่าอากาสนนญจะ ซึ่งถ้าไม่มีการเปลี่ยนแปลงจะได้รูปเป็น อากาสนนตย ลบ น และตัว ณ ที่นญ ลบไป ลงนิกหิตที่ตัว น เป็น น แล้วแปลงเป็นญ เป็น อากาสนนตย แล้วเอาตย เป็นจ จึงเป็นอากาสนนญ ซึ่งศึกษาแล้วดูยุ่งยากมาก แต่เพื่อให้เห็นความหมายแห่งศัพท์ เพราะเมื่อเห็นคำว่า อากาสนนญ ที่พระพุทธองค์ทรงใช้แสดงพระธรรมเทศนา และเป็นคำที่กำหนดความหมายไว้ว่า อากาศไม่มีที่สุด แต่คำศัพท์ไม่น่าจะแปลอย่างนั้น อากาศ แปลว่าอากาศได้ แต่ อนนญ ดูแล้วไม่น่าจะแปลว่า ไม่มีที่สุด ผู้แต่งคัมภีร์ไวยากรณ์จึงวางกฎว่า เป็นเพราะอย่างนี้ๆ คัมภีร์ที่แต่งภายหลังคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีเกิดขึ้นเรื่องแพร่หลายจะอธิบายลักษณะไวยากรณ์มากแห่ง

คัมภีร์พระไตรปิฎกที่บันทึกคำสอน ที่พระพุทธเจ้าตรัสออกจากพระโอษฐ์ พระสาวกทั้งหลายรับฟังทรงจำสืบทอดกันมานั้น เป็นภาษาที่ออกจากปาก ไม่ใช่ภาษาที่เขียนขึ้น คำที่ใช้ประเภทสมาสถ้อยคำที่ยาวที่สุดจะไม่เกิน ๔ ศัพท์ เช่น ทวตฺตีสมหาปุริสสลกขณหิ สมณนาคโต : (พระราชกุมาร) ทรงประกอบด้วยลักษณะของมหาบุรุษ ๓๒ ประการ^{๕๒}

คัมภีร์อรรถกถา ซึ่งถือว่าได้มีการอธิบายมาแต่สมัยมุขปาฐะ คือสั่งสอนอธิบายกันออกจากปากของอาจารย์สู่ศิษย์ เมื่อพระมหินทเถระนำลงมาเผยแพร่ที่ศรีลังกาจนต่อมาได้แปลเป็นภาษาสิงหล เมื่อได้รับการแปลจากภาษาสิงหลกลับเป็นภาษาบาลี ด้วยการเขียนลงบนใบลาน ท่านก็เริ่มใช้ถ้อยคำสมาสที่เป็นศัพท์ประกอบสมาสหลายศัพท์ เช่น

^{๔๙} คำว่า อาคยาหิโต แปลตามรูปวิเคราะห์ว่า ผู้มีไฟอันบูชาแล้ว ประกอบขึ้นจากคำว่า อคฺติ+อาหิต อคฺติ แปลงเป็น อาคฺย เพราะมีสระอา อยู่หลัง และท่านนำคำว่า อาหิต ซึ่งเป็นวิเศษนะซึ่งควรเป็นบทหน้ามาไว้เป็นบทหลัง.

^{๕๐} กุจายนสูตร และ ปทูปลิตฺติ แปล, พระมหาสุคใจ ปณฺญาทีโป แปลเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร : พัทธการพิมพ์, ๒๕๒๕), หน้า ๒๑๖.

^{๕๑} กุจายนสูตร และ ปทูปลิตฺติ แปล, อ้างแล้ว, หน้า ๗๓.

^{๕๒} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๓/๑๔, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓/๑๕.

เถโร สกถนวงคตตฤสาสนปริยตติร^{๕๓} ปุณฺณชนโสตาปนนสททาคามินาคามิสุขวิปสสกีณาสว-
ภิกขุ^{๕๔} อนนสเท อนนสทสเส จ วชเชตวา ตปิฏกสพพปริยตติปปเกทเธว ปฏิสมภิตาปตเต ชีณาสวภิกขุ
เยว เอฏฺเณปณฺจสเท ปรีคฺคเหสิ^{๕๕} แปลว่า “พระ(มหากัสสป)เถระ กำหนดเลือกเอาเฉพาะพระภิกษุชีณาสพ
๔๘๘ รูป ซึ่งบรรลุปฐิสัมภิตา ทรงไว้ซึ่งประเภทแห่งปริยัติทั้งหมดในพระไตรปิฎก เว้นภิกษุปุณฺณชน ภิกษุที่
เป็นโสตาบัน สกทาคามิ อนาคามิ และอรหันต์สุกขวิปัสสก ผู้ทรงปริยัติคืออนวัจคตฤสาสนทั้งสิ้น จำนวน
หลายร้อยหลายพันรูป”

ท่านใช้ศัพท์สมาสอย่างมาก ๗ ศัพท์ ตกลงมาถึงที่การเรียนไวยากรณ์รุ่งเรือง มีการแต่งคัมภีร์
ไวยากรณ์จำนวนมาก การเรียนภาษาบาลีรุ่งเรือง คือสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุที่ ๑ พ.ศ. ๑๗๐๐ แห่งศรี
ลังกา การแต่งคัมภีร์สมัยเขียนด้วยเหล็กจารลงบนใบลาน ท่านใช้ถ้อยคำที่เป็นสมาสยาวยิ่งกว่ากระบวน
รถไฟ เช่น เกทานวุตตกทพพจกุกทสภฐมทุติยตติยกฐินนภิทฏฏิกการมหลลลวิกิปปนทวยเทวภาค-
ณพพสสนิสถนสนต เอพิกโลมาติเรกปตตเกสชชปตตเกสชชวสสิกสาฎิกตตทววยอจเจกณารตตทวตติจ-
ณทตถตถคตทวสถปิณฺณทมนามทิตตตเสนาอุยโยธิกทพพณณกรณอฏฐสูงคูลปาทกนิสทนกณทูปฏิจฉา-
ทิจฉาทิกทวสสิกสาฎิกทุติยปาฐิเทสนียอุทกสาฎิกปจจาสิสณสิกขาปเทสุ^{๕๖} ปณฺจตฺติสเสสุ “โย ปน ภิกขุ”ติ
นตฺติ.^{๕๗}

ท่านใช้ศัพท์ต่อกันเป็นบทสมาส ๖๐ กว่าศัพท์ ถ้าเป็นภาษาพูดก็พูดไม่สะดวก แต่ภาษาเขียนพอจะ
เขียนได้สะดวก

^{๕๓} สกถ + นว + องค + สตฤ + สาสน + ปริยตติ + ธร รวม ๗ ศัพท์.

^{๕๔} ปุณฺณชน + โสตาปน + สกทาคามิ + อนาคามิ + สุกขวิปัสสก + ชีณาสว + ภิกขุ รวม ๗ ศัพท์.

^{๕๕} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๗.

^{๕๖} เกท + อนุ + วตตก + ท + วจ (ทพพจ) + กุก + ทสภ + ปฐม + ทุติย + ตติย + กฐิน + อภิ + ทฏ + ฏิก + การ +
มหลลล + วิกิปปน + ทวย + เทว + ภาค + ณ + วสส (ณพพสส) + นิสถน + สนต + เอพิก + โลม + อติเรก + ปตต +
เกสชช + ปตต + เกสชช + วสสิก + สาฎิก + ตตต + ววย + อจเจก + ณ + รตต (ณารตต) + ทวตติ + ณทน + อตถ + คต
+ ทวสถ + ปิณฺณ + มหนต + นาม (มหานาม) + ทิตตต + เสนา + อุยโยธิก + ท + วณณ + กรณ
(ทพพณณกรณ) + อฏฐ + องค + ปาทก + นิสทน + กณท + ปฏิจฉา + ฉาทิก + วสสิก + สาฎิก + ทุติย +
ปาฐิเทสนีย + อุทก + สาฎิก + ปจจาสิส + สิกขาปเทสุ รวม ๖๖ ศัพท์.

^{๕๗} กงฺขา.ปูราณฎีกา ๑๕, แปลว่า คำว่าโย ปน ภิกขุ : ก็ภิกษุใด ไม่มีในในสิกขาบท ๓๕ สิกขาบท คือ
(๑) ภิกษุประพฤติตามภิกษุที่ทำลายสงฆ์ (๒) ภิกษุหัวคือ (๓) ภิกษุประทุษร้ายตระกูล (๔) กฐินข้อที่ ๑
(๕) กฐินข้อที่ ๒ (๖) กฐินข้อที่ ๓ (๗-๘) ภิกษุยินดีจีวรที่หายกล้านามถวาย ๔ สิกขาบท (๙) ภิกษุสร้างกุฏิ
(๑๐) ภิกษุสร้างวิหารใหญ่ (๑๑) ภิกษุวิกัปจีวร (๑๒) ภิกษุใช้ขนเจียม ๒ ส่วน (๑๓) ภิกษุใช้ผ้ารองนั่ง ๖ ปี
(๑๔) ภิกษุทำสนัดตรองนั่ง (๑๕) ภิกษุนำขนเจียมเดินทางไกล (๑๖) ภิกษุใช้ขอติเรกบาตร (๑๗) ภิกษุเก็บเกสรไว้ฉันเกิน
๗ วัน (๑๘) ภิกษุแสวงหาผ้าอาบน้ำ (๑๙) ภิกษุไปสั่งให้ช่างทอจีวร (๒๐) ภิกษุรับจีวรรับร้อน
(๒๑) ภิกษุเก็บจีวรไว้ในป่าได้ไม่เกิน ๖ คืบ (๒๒) ภิกษุโบกฉาบวิหาร ๒-๓ ชั้น (๒๓) ภิกษุไปสอนภิกษุณี
จนอาทิตยตก (๒๔) ภิกษุฉันอาหารในที่พักแรม (๒๕) ภิกษุยินดีรับเกสรเพียง ๔ เดือน (๒๖) ภิกษุไปพักแรม
ในกองทัพ ๒-๓ คืบ (๒๗) ภิกษุไปทูลหาข้อมรรบ (๒๘) ภิกษุทำจีวรให้เสียสี (๒๙) ภิกษุใช้เตียงนอนเท้าสูง
เกิน ๘ นิ้ว (๓๐) ภิกษุทำผ้าปูนั่ง (๓๑) ภิกษุทำผ้าปิดผี (๓๒) ภิกษุทำผ้าอาบน้ำฝน (๓๓) ปาฐิเทสนีย ๓ สิกขาบท
(๓๔) ภิกษุแสวงหาผ้าอาบน้ำฝน (๓๕) ภิกษุหวังจะได้จีวร ดูรายละเอียดใน กงฺขา.อ. (บาลี) ๖-๑๕, จากการ
สำรวจพบสิกขาบทที่ไม่มีคำว่า โย ปน ภิกขุ จำนวน ๕๒ สิกขาบทแต่ไม่รวมเสขยสิกขาบท.

อรรถกถาที่พระพุทธโฆसाจารย์แปลจากภาษาสิงหลกลับเป็นภาษาบาลี เป็นอรรถกถาที่มีมาแต่สมัยพุทธกาล ดังข้อความที่ท่านได้กล่าวรับรองไว้ว่า ปฐมสังคัตติ ยะ อฏฐกถา สงคิตาติ วจเนน สา ภควโต ธรรมานกาเลปิ อฏฐกถา สมิชชติ.^{๕๘} แปลว่า “อรรถกถาที่พระสังคิตากาจารย์รวบรวมร้อยกรองไว้ เมื่อคราวปฐมสังคายนา เป็นอรรถกถาที่มีมาตั้งแต่สมัยพระผู้มีพระภาคทรงพระชนม์อยู่”

หมายความว่า การอธิบายคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าได้มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล สมัยที่พระสาวกทั้งหลายทรงจำสืบทอดพระธรรมวินัยที่เป็นพระไตรปิฎกด้วยวิธีมุขปาฐะ จะต้องทรงจำอรรถกถาคือคำอธิบายได้ด้วย ทั้งพระไตรปิฎกและอรรถกถาทรงจำอยู่ในบุคคลคนเดียว คืออยู่ร่วมกัน มาแยกจากกันตอนจาริกลงบนใบลาน ในเรื่องนี้มีหลักฐานรองรับ คือในส่วนพระไตรปิฎกที่เป็นประเภทคาถาที่ปรากฏในปัจจุบัน ไม่มีเรื่องเล่าอันเป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าทรงแสดงรวมอยู่ด้วย ในสมัยที่พระสาวกทรงจำด้วยวิธีมุขปาฐะ ท่านจะต้องทรงจำอรรถกถาด้วย ดังข้อความว่า

ชาตกภาณเกณ สาธุสฺสกา ชาตกํ อุกฺกเขตฺตพฺพํ, ตโต โอวํ น วญฺญติ. ฐมฺมปทุมปิ สห วตฺถุนา อุกฺก-
เหตุ วญฺญติ.^{๕๙} แปลว่า “ภิกษุผู้จะทรงจำกล่าวสั่งสอนชาตก ต้องเรียนชาตกพร้อมทั้งอรรถกถา ต่ำกว่านั้นใช้ไม่ได้ ธรรมบทควรจะเรียนพร้อมกับเรื่อง”

หมายความว่า ภิกษุผู้ที่ศึกษาสั่งสอนชาตก ต้องเล่าเรียนทรงจำคาถาชาตกที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๗-๒๘ กับเรื่องที่เป็นนิทานในอรรถกถาชาตก ซึ่งปัจจุบันพิมพ์เป็นเล่มหนังสือจำนวน ๑๐ เล่ม ภิกษุผู้ที่ศึกษาสั่งสอนธรรมบท ต้องเล่าเรียนทรงจำคาถาธรรมบทที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๕ กับเรื่องที่เป็นนิทานในอรรถกถาธรรมบทซึ่งปัจจุบันพิมพ์เป็นเล่มหนังสือจำนวน ๘ เล่ม

การศึกษาภาษาบาลีในสิงหล (ศรีลังกา)

การศึกษาภาษาบาลีในสิงหลหรือศรีลังกานั้น เนื่องจากข้อมูลการศึกษาที่มีเป็นข้อมูลเก่า ผู้วิจัยจึงขอเสนอตามเอกสารทางคัมภีร์ภาษาบาลีเป็นหลัก สิงหลหรือศรีลังกา ได้รับพระพุทธศาสนาหลังจากการสังคายนาครั้งที่ ๓ ในชมพูทวีปหรืออินเดีย โดยพระโมคคัลลบุตรติสสเถระขอความอุปถัมภ์จากพระเจ้าอโศกมหาราชส่งพระมหินทเถระ ผู้เป็นพระโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราชกับคณะมาประกาศพระศาสนา^{๖๐} พระมหินทเถระกับคณะมีพระอัญญิยเถระ พระอุตติยเถระ พระสัมพลเถระ พระภัททสาธเถระ สามเณรสุมนะพระโอรสของพระนางสังฆมิตตาเถรี และอุบาสกภักตกะ^{๖๑} ได้ทรงจำพระธรรมวินัยที่ผ่านการสังคายนาครั้งที่ ๓ ลงมาสั่งสอนที่สิงหลจนมีกุลบุตรเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา ๖๘,๐๐๐ รูป ศึกษาทรงจำสั่งสอนสืบต่อกันมา^{๖๒} พระธรรมวินัยคือพระไตรปิฎกที่คณะพระมหินทเถระนำลงมาเผยแผ่ที่สิงหลนั้น ท่านนำคำอธิบายที่เรียกว่าอรรถกถาส่วนที่มีมาแต่สมัย

^{๕๘} อภ.สง.อนูฎีกา (บาลี) ๑/๑๓/๑๓.

^{๕๙} วิ.มหา.ธ. (บาลี) ๒/๓๑๗-๓๑๘.

^{๖๐} วิ.มหา.ธ. (บาลี) ๑/๕๕.

^{๖๑} วิ.มหา.ธ. (บาลี) ๑/๕๕,๖๓.

^{๖๒} วิ.มหา.ธ. (บาลี) ๑/๙๔.

พุทธกาลมาด้วย ที่ผู้วิจัยกล่าวนี้ กล่าวตามข้อความที่ปรากฏในนิทานกถาคัมภีร์อัฐสาลินีว่า “พระมหินทเถระได้นำอรรถกถาที่พระเถระทั้งหลายมีมหาภัสสปเถระเป็นต้น รวบรวมไว้ก่อน และที่พระเถระทั้งหลายรวบรวมในภายหลังมาเผยแผ่ที่สิงหลแล้วภายหลังได้แปลเป็นภาษาสิงหล”^{๖๓} พระไตรปิฎกที่พระมหินทเถระนำลงมาเผยแผ่ที่สิงหลนั้นทรงจำสืบทอดกันด้วยวิธีมุขปาฐะ คือทรงจำไว้ในใจสั่งสอนบอกต่อกันด้วยปาก และได้มีการสังคายนา จนถึงครั้งที่ ๕ พระเถระชาวสิงหลทั้งหลายได้มีมติร่วมกันจารึกเป็นลายลักษณ์อักษรลงบนใบลานรักษาสืบทอดกันมาในรูปคัมภีร์

การที่พระสงฆ์ชาวสิงหลแปลอรรถกถาอธิบายพระไตรปิฎกเป็นภาษาสิงหลนั้น ก็เพื่อหลีกเลี่ยงจากการปะปนกับลัทธินิกายอื่น ดังข้อความที่แสดงประวัติการนำพระไตรปิฎกและอรรถกถาลงมาที่สิงหลว่า “อรรถกถาคือถ้อยคำอธิบายความนั้น เป็นแนวทางถ้อยคำอธิบายความพระพุทธรพจน์ ซึ่งพระธรรมสังคหอาจารย์ทั้งหลายสังคายนาพระไตรปิฎกแล้วยกขึ้นเป็นแนวทางสั่งสอนตามสมควรแก่การอธิบายพระพุทธรพจน์นั้น ได้รับการสังคายนา ๓ ครั้ง พระมหินทเถระนำลงมาเผยแผ่ที่สิงหล ซึ่งภายหลังพระมหาเถระชาวสิงหลทั้งหลาย แปลเป็นภาษาสิงหล เพื่อหลีกเลี่ยงการปะปนกับลัทธินิกายอื่น”^{๖๔} พระไตรปิฎกนั้น พระสาวกทั้งหลายยังคงรักษาสืบทอดไว้ด้วยภาษาบาลี แต่อธิบายพระไตรปิฎกด้วยภาษาพื้นเมือง เหมือนในประเทศไทย ที่ใช้หนังสือวินัยมุขสอนวิชวินัยด้วยภาษาไทยจนถึง พ.ศ. ๙๐๐ เศษ พระพุทธโฆสจารย์ได้ลงมาที่สิงหลขอแปลอรรถกถาภาษาสิงหลกลับเป็นภาษามคธ คือภาษาบาลี อรรถกถาจึงได้รับการรักษาสืบทอดด้วยภาษาบาลี เมื่อพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นภาษาบาลี พระสงฆ์ชาวสิงหล ก็ต้องเรียนรู้ภาษาบาลีจะเรียนรู้ภาษาบาลีได้ ก็ต้องศึกษาไวยากรณ์บาลี เมื่อพระสงฆ์ชาวสิงหลมีการศึกษาภาษาบาลี ก็มีความรู้เชี่ยวชาญในภาษาบาลี ช่วง พ.ศ. ๑๗๐๐ พระสงฆ์ชาวสิงหลได้แต่งคัมภีร์อธิบายอรรถกถาจำนวนมาก เรียกว่า ฎีกา พระไตรปิฎกอรรถกถาและฎีกานั้น ได้เผยแผ่ไปสู่นานาชาติที่นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาท

ในเกาะสิงหลมีพระสงฆ์แต่งคัมภีร์ไวยากรณ์จำนวนมาก ที่ต้องมีคัมภีร์ไวยากรณ์บาลี ก็เพราะต้องศึกษาให้มีความรู้ เนื่องด้วยภาษาบาลีเป็นภาษาที่พระพุทธองค์ทรงใช้แสดงธรรมและใช้บัญญัติวินัย พระธรรมวินัยที่บันทึกไว้ในพระไตรปิฎกมีความละเอียดลึกซึ้งทั้งพยัญชนะ (รูปศัพท์) และอรรถ (ความหมาย) ผู้รู้หลักภาษาอย่างถ่องแท้ จึงจะสามารถเข้าใจเนื้อความที่เป็นพุทธาธิบายได้อย่างชัดเจน พระไตรปิฎกที่จัดพิมพ์เป็นเล่มหนังสือ เฉพาะของประเทศไทยมีจำนวน ๔๕ เล่ม อรรถกถาฎีกาอนุฎีกาและปกรณ์วิเสส ที่จัดพิมพ์ในประเทศไทยจำนวน ๑๐๐ กว่าเล่ม ล้วนได้รับการบันทึกด้วยภาษาบาลี ดังนั้น การศึกษาหลักภาษาไวยากรณ์บาลี จึงมีความสำคัญและ

^{๖๓} ยามหากตสปาทีหิ วสัฏฐกถา ปุรา
สงคีตา อนุสงคีตา ปจฉาปิ จ อัสสีติ ยา
อาภฏา ปุน เถเรน มหินทเทเนตมุตตมัม
ยา ที่ปี่ ที่ปวาลัน ภาสาย อภิสงคีตา. -อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๒.

^{๖๔} สัณณณินติ อตุโธ เอตายาติ สัณณณนา, อฏฐกถา. ส่า ปน ธมมสงคาหกตเถเรหิ ปฐมัม ติณิ ปิฎกานิ
สงคายิตวา ตสส อตถวณณนานาธุเปเนว วาจนามคคัม อาโรปิตตวา ติสโส สงคีติโย อารุฬโหเยว พุทฺธวจนตส
อตถสัณณณนาฎโก กถามคโค. โสเยว จ มหินทเถเรน ตมพปณณินทีป อาภโต, ปจฉา ตมพปณณินเยหิ มหาเถเรหิ
นิกายนตรททีหิ สงกรปริหรณตถ สัฬฬาสาย ฐูปโต -สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๔.

จำเป็นที่จะต้องศึกษาให้เข้าใจอย่างละเอียดลึกซึ้ง ก่อนที่จะศึกษาบาลีพระไตรปิฎกอรรถกถาฎีกา อนุฎีกาและปกรณ์วิเสส ในครั้งพุทธกาล ยังไม่มีไวยากรณ์บาลี พระสาวกทั้งหลายของพระพุทธองค์ ส่วนมากมาจากวรรณพราหมณ์ ซึ่งศึกษาสำเร็จไตรเพท รู้ภาษาสันสกฤตเป็นอย่างดี เมื่อท่านเหล่านั้นเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา จึงนำความรู้ในไวยากรณ์สันสกฤตมาแต่งไวยากรณ์บาลีขึ้น ความรู้ในไวยากรณ์นั้นสำคัญมาก ข้อนี้สอดคล้องกับพระดำรัสที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

อิธ ภิกขเว ภิกขุ ทุคคหิตํ สุตตนํ ปริยาปุนนติ พุณฺณิกขิตฺเตหิ ปทพฺพณฺชนเหิ, พุณฺณิกขิตฺตสฺส ภิกขเว ปทพฺพณฺชนสฺส อตฺถปิ พุณฺณโย โหติ. อยํ ภิกขเว ปจฺจโม ธมฺโม สทฺธมฺมสฺส สมฺโมสาเย อนฺตรธานาย ลวฺตติ.^{๖๕} ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ เรียนสูตรต้นตะที่จำกันมาผิด เพราะบทพัพพณฺชนะสับสนทอดกันมาผิด^{๖๖} ภิกษุทั้งหลาย บทพัพพณฺชนะที่สับสนทอดกันมาผิด ย่อมเป็นเหตุให้อธิบายผิดได้ นี่เป็นเหตุข้อที่ ๑ ที่ทำให้สัทธรรมลบเลือน^{๖๗}

ตุคคหิตํ สุตตนํ ปริยาปุนนติ เรียนสูตรต้นตะที่จำกันมาผิด คือเรียนพระไตรปิฎกผิดพลาด พุณฺณิกขิตฺเตหิ ปทพฺพณฺชนเหิ เพราะบทพัพพณฺชนะสับสนทอดกันมาผิด คือถ้อยคำมีความพิรุธบกพร่อง เหตุที่จะทำให้เกิดการเรียนพระไตรปิฎกไม่ผิดพลาด ก็ต้องมีไวยากรณ์เป็นรากฐานหรือพื้นฐานที่สำคัญอันดับแรก บุคคลผู้ไม่เข้าใจไวยากรณ์ จะไม่สามารถเข้าใจพระธรรมวินัยอย่างชัดเจนได้เลย

ไวยากรณ์บาลีนั้น ผู้วิจัยขอกล่าวรวมกันทั้งที่พระสงฆ์ชาวอินเดีย พระสงฆ์ชาวสิงหล และพระสงฆ์ชาวพม่าแต่ง เพราะท่านผู้ทรงคุณวุฒิได้จัดเป็นสายไว้ ไวยากรณ์บาลีเริ่มได้รับการรวบรวมเป็นตำราและแต่งกันที่สิงหลแล้วขยายไปแต่งกันที่พม่า มีจำนวนมาก ตามที่ปรากฏ คือ กัจจายนไวยากรณ์ ซึ่งแม้จะมีการยอมรับว่าพระมหากัจจายนะสมัยพุทธกาล เป็นผู้แต่ง แต่ด้วยเหตุผลที่ว่า ในสมัยพุทธกาล ยังไม่มีตำราไวยากรณ์บาลี พระสาวกทั้งหลายทรงจำพระธรรมวินัยด้วยการท่องจำ ยังไม่นิยมการเขียน ยังไม่มีความจำเป็นในการศึกษาไวยากรณ์บาลีในรูปแบบตำรา ในอรรถกถาโบราณส่วนมากอ้างไวยากรณ์ของปาณินิ กัจจายนไวยากรณ์ปรากฏชัดเมื่อมีการจารึกลงบนใบลานแล้วจึงเชื่อกันว่าแต่งยุคหลัง คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีสายสำนักกัจจายนะ มีดังนี้

๑. นยาสะ หรือ มุขมัตถทีปนี พระวิมลพุทธชาวอินเดียแต่ง
๒. นยาสปรทีปะ อธิบายนยาสะ พระฉปะชาวพม่าแต่ง
๓. สุตตนิทเทส พระฉปะชาวพม่าแต่ง
๔. สัมพันธจินตา พระสังฆรักขิตแต่ง
๕. รูปสิทธิ หรือ ปทรูปสิทธิ พระพุทธปียะ ชาวอินเดียได้แต่ง
๖. พาลาวตาระ พระธัมมกิตติแต่ง
๗. พาลาวตารฎีกา ไม่ทราบนามผู้แต่ง
๘. กัจจายนเกทะ พระมหายสะแต่ง
๙. กัจจายนเกทมหาฎีกา พระอุตตลิกขาแต่ง
๑๐. กัจจายนสาระ พระมหายสะแต่ง

^{๖๕} อภ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๖๐/๑๖๗.

^{๖๖} หมายถึงบทบาลีที่สับสนทอดกันผิดระเบียบ -อภ.พุก.ธ. (บาลี) ๒/๒๐/๒๙.

^{๖๗} อภ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๖๐/๒๒๓.

๑๑. กัจจายนสารปุราณฎีกา ไม่ทราบนามผู้แต่ง
๑๒. พาล์ปปิโชนะ ไม่ทราบนามผู้แต่ง
๑๓. อภินวจุฬินรุตติ อธิบายพาล์ปปิโชนะ พระสิริสัทธัมมาลังการะแต่ง
๑๔. สัททตถกเถจินดา พระสัทธัมมสิริ ชาวพม่าแต่ง
๑๕. สัททสาร์ตถชาลินี พระนาคิตะ ชาวพม่าแต่ง
๑๖. สาร์ตถวิกาสินี อธิบายกัจจายนเถระ พระอริยาลังการะ ชาวพม่าแต่ง
๑๗. กัจจายนสารอภินวฎีกา พระสัทธัมมวิลาส ชาวพม่าแต่ง
๑๘. สัททพินทุ พระเจ้าจสวาแห่งพม่า ทรงแต่ง
๑๙. ถิ่นตถุทนี อธิบายสัททพินทุ พระญาณวิลาสแต่ง
๒๐. กัจจายนวินณนา อธิบายเฉพาะสนธิในกัจจายนะ พระมหาวิชิตาวันชาวพม่าแต่ง
๒๑. วาจอปเทศ พระมหาวิชิตาวัน ชาวพม่าแต่ง

โมคคัลลานไวยากรณ์ พระโมคคัลลานะชาวศรีลังกาแต่งในสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุที่ ๑ ประมาณ พ.ศ. ๑๖๐๐ เป็นไวยากรณ์ที่ได้รับอิทธิพลจากไวยากรณ์สันสกฤตมาก ไวยากรณ์บาลีสายสำนักโมคคัลลานะ มีดังนี้

๑. โมคคัลลายนปัญจิกาปิปะ อธิบายโมคคัลลานไวยากรณ์ พระราหุลชาวสิงหลแต่ง
๒. ปทสาธนะ พระปิยทัสสีแต่ง
๓. ปทสาธนฎีกา อธิบายปทสาธนะ พระราหุลชาวสิงหลแต่ง
๔. ปโยคสิทธิ พระรัตนเมธังกรแต่ง

สัททนีติไวยากรณ์ เป็นคัมภีร์ไวยากรณ์ที่มีรายละเอียดพิสดารมากกว่าไวยากรณ์อื่น พระอัครกวังสะ ชาวพม่าแต่งเมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๖๐๐^{๖๘}

คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีนั้น เป็นตำราวิชาภาษาว่าด้วยรูปคำและการประกอบรูปคำให้เป็นประโยค จัดเป็นองค์ประกอบที่สำคัญและจำเป็นต่อการเรียนรู้หลักภาษาบาลี เป็นระบบการสื่อสารและแปลความหมายได้ คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีเก่าแก่ คือคัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์ จะเริ่มด้วยการเสนอหลักการว่า เนื้อความสามารถรู้ได้ด้วยอักษร และอักษรนั้นมี ๔๑ ตัวแบ่งเป็นสระ ๙ ตัว พยัญชนะ ๓๓ ตัว อักษรแต่ละตัวที่จะประกอบเป็นคำพูดมีการสนธิคือต่อเป็นคำเดียวกัน อักษรหลายตัวที่ประกอบกันแล้วเป็นชื่อของสิ่งต่างๆ ที่ชาวโลกได้กำหนดตั้งชื่อไว้ และเป็นกิริยาอาการของสิ่งที่มีชื่อเหล่านั้น นี่เป็นคัมภีร์ไวยากรณ์ที่ว่าด้วยภาพรวมทั้งหมด ส่วนคัมภีร์ไวยากรณ์ที่ว่าเฉพาะเรื่อง คือคัมภีร์ไวยากรณ์สายสัททนีติ เช่นสัททนีติธาทุมาลา ว่าด้วยเรื่องธาตุคือศัพท์ที่เป็นรากคำ มีความหมายต่างๆ ท่านจะแสดงความหมายของธาตุและนำถ้อยคำที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้มาประกอบการอธิบายความหมาย ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างในคัมภีร์ไวยากรณ์ที่จัดพิมพ์ปรากฏแพร่หลาย เช่นในคัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์ ท่านอธิบายเรื่องปกติสระสนธิด้วยสูตรว่า

สรา ปกติ พยัญชน. สรา โช พยัญชน. ปเร ปกติรูปานิ โหนติ. มโนปุพพวงคมา ธมมา, ปมาโท มจจุโนปท, ตินฺนโณ ปารงคโต อหุ.^{๖๙} สระทั้งหลาย ย่อมเป็นรูปปกติ เพราะพยัญชนะ สระทั้งหลายเป็นรูป

^{๖๘} สรุปรจาก สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, (กรุงเทพมหานคร : ศักติโสภาคการพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๔๒๘-๔๒๙.

ปกติ ในเพราะพยัญชนะที่เป็นเบื้องหลัง^{๗๐} แล้วท่านยกข้อความว่า มโนปุพพังคมา ธมมา,^{๗๑} ปมาโท มัจจุ-
โนปท,^{๗๒} ตินฺโน ปารังคโต อหุ^{๗๓} ซึ่งเป็นข้อความจากพระไตรปิฎก มาเป็นตัวอย่างปกติสระสนธิ มโน มี
สระโออยู่ท้าย มี ป พยัญชนะอยู่หลัง ก็ต่อกันโดยไม่มีการแปลง มัจจุโนปท และ ปารังคโต ก็เช่นกัน

คัมภีร์สหณัติธาตุมาลา ท่านอธิบายเรื่องอิทธิพลที่ใช้ในอรรถว่า ไป-รู้-เป็นไป-ถึง แล้วยกข้อความจาก
พระไตรปิฎกมาเป็นตัวอย่าง ดังนี้

อิ = คติยํ ไป – รู้ – เป็นไป – ถึง

เยสํ ธาตุณํ คติอตุโ, พุทธิปิ เตสํ อตุโ. ปวตติปาปฏณานิปี.

ตตฺร คมนํ พุริชํ กายคมนํ ญาณคมนนญ. เตสุ กายคมนํ นาม อิธิยาปถคมนํ, ญาณคมนํ
นาม ญาณูปตติ. ตสฺมา ปโยคานุรูปเน “คจฺจติ”ติ ปทสฺส “ชานาติ”ติ อตุโ ภวติ, “ปวตฺตติ”ติปิ
อตุโ ภวติ, “ปาปฏณาคี”ติปิ อตุโ ภวติ, อิธิยาปถคมนเนน คจฺจติติปิ อตุโ ภวติ, ญาณคมนเนน
คจฺจติติปิ อตุโ ภวติ. ตถา हि “ลึฆํ คจฺจติ”ติอาทิสฺส อิธิยาปถคมนํ “คมนน”ติ วุจฺจติ. “สุนฺทริ นิพฺพานํ
คโต, คติมา”ติอาทิสฺส ปน ญาณคมนํ. เหวํ สัพเพสฺสปิ คตฺยตฺถนํ ธาตุณํ ยถาปิโยคํ อตุโ คเหตุพฺโพ.

ธาตุที่แปลว่า ไป ยังสามารถแปลว่ารู้ เป็นไป ถึง ได้อีกด้วย บรรดาอรรถเหล่านั้น การไปมี ๒ อย่าง
คือ การไป (รู้, เป็นไป, ถึง) ด้วยกาย และการไป (รู้, เป็นไป, ถึง) ด้วยญาณ ในบรรดาอรรถเหล่านั้น การ
ไป (รู้, เป็นไป, ถึง) ด้วยอิริยาบถ ชื่อว่าการไปด้วยกาย การเกิดญาณ (หรือการรู้, ถึงด้วยญาณ) ชื่อว่า
การไปด้วยญาณ ดังนั้น บทว่า คจฺจติ จึงมีความหมายว่า ชานาติ ย่อมรู้บ้าง ปวตฺตติ ย่อมเป็นไปบ้าง ปา-
ปฏณาคี ย่อมถึงบ้าง อิธิยาปถคมนเนน คจฺจติ ย่อมไปโดยการไปด้วยอิริยาบถบ้าง ญาณคมนเนน คจฺจติ ย่อม
ไปโดยการไปด้วยญาณบ้าง ตามสมควรแก่ธาตุเหล่านั้น^{๗๔}

ท่านยกข้อความว่า ลึฆํ คจฺจติ^{๗๕} สุนฺทริ นิพฺพานํ คโต^{๗๖} คติมา^{๗๗} จากพระไตรปิฎกและอรรถกถา
ประกอบเป็นตัวอย่างที่ใช้ในอรรถนั้นๆ ลึฆํ คจฺจติ นอกจากจะแปลว่า “ไปเร็ว” ยังแปลว่า “รู้เร็ว, เป็นไป
เร็ว, ถึงเร็ว” ได้ด้วย สุนฺทริ นิพฺพานํ คโต นอกจากจะแปลว่า “ไปสู่นิพพานที่ดี” ยังแปลว่า “รู้นิพพานที่ดี,
ถึงนิพพานที่ดี” ได้ด้วย คติมา นอกจากจะแปลว่า “มีการไป” ยังแปลว่า “มีความรู้, มีความเป็นไป” ได้
ด้วย การศึกษาภาษาบาลีในศรีลังกา ปัจจุบันได้ลดความเข้มข้นลงไปบ้าง แต่การศึกษาภาษาบาลีในศรี
ลังกามีการจัดการศึกษาถึงระดับปริญญาเอก

^{๖๘} กุญฺจยณพฺยากรณํ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิริยะพัฒนา, ๒๕๔๐), หน้า ๗.

^{๗๐} ปทฺรูปสัทธมฺมัญชรํ คัมภีร์อธิบายปทฺรูปสัทธมฺมปกรณํ เล่ม ๑, พระคัมภีร์สาราณียะ แปลอธิบาย, (กรุงเทพมหานคร : ห้าง
หุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๗), หน้า ๑๘๗.

^{๗๑} พ.ร. (บาลี) ๒๕/๑๕.

^{๗๒} พ.ร. (บาลี) ๒๕/๑๘.

^{๗๓} พ.ร. (บาลี) ๒๕/๘๘.

^{๗๔} คัมภีร์สหณัติธาตุมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์,
๒๕๔๖), หน้า ๓.

^{๗๕} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๗๓

^{๗๖} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑๐๘

^{๗๗} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๕๓/๘๒.

การศึกษาภาษาบาลีในพม่า

การศึกษาของคณะสงฆ์ในพม่านั้น มีมหาวิทยาลัยสงฆ์ที่มีการศึกษาเป็นระบบ รัฐบาลให้การสนับสนุนในเรื่องปัจจัย ๔ เป็นอย่างดี เฉพาะการศึกษาภาษาบาลีมีความเจริญรุ่งเรืองมาก มีการเรียนไวยากรณ์บาลี กัจจายณะ ปทูปลิตติ ปทวิจาร โมคคัลลนนะ ปโยคลิตติ อภิธานปิปปิกา ดุตโตทัย สุตโพธาลังการ เมื่อมีความรู้ในไวยากรณ์บาลีแล้วก็เรียนแปลพระไตรปิฎกอรรถกถาฎีกาและปกรณ์วิเสส เมื่อสอบผ่านชั้นต้นจนถึงชั้นที่มีสิทธิสอบชั้นติปิฎกกระทะ ก็เข้าสอบซึ่งจัดสอบในช่วงเดือนมกราคม ใช้เวลาสอบ ๑ เดือน มีพระสงฆ์ที่มีความสามารถสอบผ่านทั้งภาคทฤษฎี คือท่องพระไตรปิฎกปากเปล่าได้ และสอบผ่านทฤษฎี คือเขียนพระไตรปิฎกที่ทรงจำเป็นลายลักษณ์อักษรได้และสามารถตอบคำถามในอรรถกถาฎีกาได้ ถ้าสอบผ่านเฉพาะท่องอย่างเดียว ทางรัฐบาลจะถวายประกาศนียบัตร ติปิฎกกระทะ ติปิฎกโกวิทะ คือทรงจำและอธิบายได้ เมื่อสอบท่องและสอบเขียนได้ทั้ง ๓ ปิฎก ทางรัฐบาลจะถวายประกาศนียบัตร ติปิฎกกระทะมัณฑนทาการิก พระภิกษุที่สอบผ่านมีหลายรูป คือ

พระวิจิตตสารากิวงสเถระ สอบได้ติปิฎกกระทะมัณฑนทาการิก ปี ๒๔๙๖

พระโกศลเถระ สอบได้ติปิฎกกระทะมัณฑนทาการิก ปี ๒๔๙๗

พระเนมินทเถระ สอบได้ติปิฎกกระทะมัณฑนทาการิก ปี ๒๕๐๒

พระสุมังคาลังการเถระ สอบได้ติปิฎกกระทะมัณฑนทาการิก ปี ๒๕๔๒

พระสิรินทากิวงสเถระ สอบได้ติปิฎกกระทะมัณฑนทาการิก ปี ๒๕๔๒

พระคันธมาลาลังการเถระ สอบได้ติปิฎกกระทะ ติปิฎกโกวิทะ ปี ๒๕๔๓

พระวายามินทากิวงสเถระ สอบได้ติปิฎกกระทะมัณฑนทาการิก ปี ๒๕๔๔

พระสุนทรเถระ สอบได้ติปิฎกกระทะ ติปิฎกโกวิทะ ปี ๒๕๔๖

พระอินทपालเถระ สอบได้ติปิฎกกระทะ ติปิฎกโกวิทะ ปี ๒๕๔๖

พระวังสพาลาลังการเถระ สอบได้ติปิฎกกระทะมัณฑนทาการิก ปี ๒๕๔๘

พระสลักขันธากิวงสเถระ สอบได้ติปิฎกกระทะมัณฑนทาการิก ปี ๒๕๔๘

การศึกษาภาษาบาลีในพม่านั้นเน้นการท่องจำ ท่องจำขึ้นใจแล้วไปสอบทาน ทำความเข้าใจต่อหน้าครูอาจารย์ การสวดท่องปากเปล่า มีวิธีการเรียนที่จำแนกไว้ ๘ ประการ คือ

๑. สุ = สุธนยะ ฟังเป็น
๒. จิ = จินตยะ คิดเป็น
๓. ปุ = ปุจณยะ ถามเป็น
๔. ภา = ภาสยะ ตอบเป็น
๕. วิ = วิจาเรยะ วิจารณ์เป็น
๖. ลิ = ลิเชยะ บันทึกลงเป็น
๗. ลี = ลิกเชยะ ค้นคว้าเป็น
๘. ธา = ธาเรยะ ทรงจำ^{๗๘}

^{๗๘} การศึกษาภาษาบาลีในพม่าเรียบเรียงจาก อุตันทุต, การศึกษาระบบวัดในประเทศพม่า, (ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์โพ่งเป่ง, ๒๕๒๓), หน้า ๒๔-๒๕, ๓๕, ๕๔-๕๕, ๕๗, ๘๙-๙๐, อุ จ่อ ฉ่ง, “การรจนาคัมภีร์สหพันธิต”, ใน นิตยสารปัญญา-ปเทศา เล่มที่ ๘ ปริจเฉทที่ ๓, หน้า ๕๘, มหาสถลวงสะ, ราชวงศ์จ่อ, (ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์หงสาวดี, ๒๕๐๘), หน้า

ผู้วิจัยได้นำเสนอภาพรวมความเป็นมาแห่งหลักภาษาบาลีที่เรียกว่า ไวยากรณ์ ซึ่งต้องศึกษาเพื่อให้มีความรู้ในภาษาบาลีก่อนที่จะศึกษาพระไตรปิฎก หรือศึกษาพระพุทธศาสนา คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า และการศึกษาภาษาบาลีในศรีลังกาและพม่า เพื่อให้เห็นภาพตำราเรียนภาษาบาลีและการเรียนในประเทศไทย ที่แต่งตำราเรียนภาษาบาลี ในบทต่อไปจะได้กล่าวถึงการเรียนภาษาบาลีในประเทศไทย โดยเริ่มตั้งแต่ ร่องรอยแห่งอักษรศาสตร์และภาษาอินเดีย

การศึกษาภาษาบาลีในประเทศไทย

ประวัติการเรียนภาษาบาลีในประเทศไทย เนื่องจากพระสงฆ์ในประเทศไทย ถือว่าพระไตรปิฎก คือ (พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก พระอภิธรรมปิฎก) จัดเป็นตำราหลักสูตรของพระพุทธศาสนา ซึ่งบันทึกด้วยภาษาบาลีมาแต่เดิม เป็นภาษา ที่พระสงฆ์สาวกได้จัดทำสังคายนา ภายหลังพระพุทธศาสนาแพร่หลาย ไปยังนานาประเทศที่ใช้ภาษาอื่น ชาวประเทศนั้นไม่รู้ภาษาบาลี การเล่าเรียนพระไตรปิฎกจึงเป็นความลำบาก การแปลพระไตรปิฎกจากภาษาบาลีไปเป็นภาษาของตน เมื่อภาษาของตนเปลี่ยนความหมาย คำแปลที่ถือว่าถูกต้องก็มีความหมายคลาดเคลื่อนไป จึงเห็นพ้องต้องกันว่า หากแปลคัมภีร์พระไตรปิฎกจากภาษามคธไปเป็นภาษาของตน โดยทิ้งของเดิมเสียหมดแล้ว พระธรรมวินัยก็คงจะวิปริตคลาดเคลื่อนไป จึงพยายามรักษาคัมภีร์พระไตรปิฎกไว้ให้อยู่ในภาษาบาลีตามเดิม

เพราะฉะนั้น พระภิกษุในประเทศไทยแต่โบราณกาลมาจึงใช้ความอุตสาหะเล่าเรียนภาษาบาลีแล้ว ศึกษาเล่าเรียนคัมภีร์พระไตรปิฎก ให้เกิดความเข้าใจเสียขั้นหนึ่งก่อนแล้ว จึงย้อนไปศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยในพระไตรปิฎกต่อไป อาศัยพฤติการณ์ดังกล่าวมา จึงสามารถรักษาคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนา ยั่งยืนถาวรสืบมาได้ การศึกษาเล่าเรียนภาษาบาลี นับเป็นข้อสำคัญสำหรับสืบอายุพระพุทธศาสนา เพราะถ้าไม่มีผู้หนึ่งผู้ใดสามารถล่วงรู้พุทธวจนะในพระไตรปิฎกเสียแล้ว พระพุทธศาสนาก็จะต้องเสื่อมสูญ เพราะเหตุนี้ ผู้เป็นประมุขของประเทศมีพระราชอาชิตีเป็นต้น พระองค์ผู้เป็นพุทธศาสนูปถัมภกนับตั้งแต่โบราณกาลมา จึงทรงรับทำนุบำรุงการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรม พร้อมทั้งทรงยกย่องอุปถัมภ์พระภิกษุสามเณรที่อุตสาหะเล่าเรียน มีความรู้ความสามารถตามสถานะยกย่องให้มีสมณศักดิ์พระราชทานราชูปการต่างๆ มีจัดถวายนิยัตยภัตเป็นต้น จึงเกิดมีวิธีการสอบพระปริยัติธรรม เพื่อจะให้ปรากฏว่าพระภิกษุสามเณรรูปใด มีความรอบรู้ถึงกฎเกณฑ์ที่กำหนดสอบ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงยกย่องพระภิกษุสามเณรรูปนั้น ตั้งให้เป็นมหาเปรียญ ครั้นพระภิกษุรูปนั้นมีอายุพรรษาถึงชั้นเถรภูมิ ก็ทรงโปรดแต่งตั้งให้มีสมณศักดิ์ปรากฏในสังฆมณฑลตามสมควรแก่คุณธรรมและความรอบรู้ รับตำแหน่งเป็นครูบาอาจารย์ ดำเนินการอบรมสั่งสอนพระปริยัติธรรมสืบๆ กันมาจวบจนปัจจุบันนี้

ครั้นจุฬพระพุทธรักษา ๒๓๒๕ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จขึ้นครองราชย์ต่อจากสมเด็จพระเจ้าตากสิน ได้ทรงสร้างกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์ ฝั่งตรงข้ามกับกรุงธนบุรีขึ้นเป็น

๑๐๗, อุทวนแผ่, เมียนมาสาณิทาน, (ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ปัญญาแสงเบียร์, ๒๔๙๙), หน้า ๗๑, อ้างใน พระมหาบัวสาย ปัญญาวิโร (ชนเบียร์), “การศึกษาของคณะสงฆ์ในประเทศพม่า”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐, หน้า ๕-๑๑, อัครมหาบัณฑิตานุสรณ์พระธัมมานันทมหาเถร, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๒๖๔-๒๙๕, และเอกสารสดุดีพระมหาเถรผู้ทรงพระไตรปิฎกของพม่า ๒๕๔๙ ศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมจากเอกสารที่อ้างนี้.

เมืองหลวงใหม่ แม้จะมีศึกสงครามกับพม่าติดอยู่ ก็ยังทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรือง โดยเฉพาะการศึกษาของคณะสงฆ์ สมัยรัชกาลที่ ๑ นี้ ระบบการศึกษาเหมือนอย่างสมัยอยุธยาแบบโบราณ คือยึดหลักการศึกษ ๒ ประการ ได้แก่ คันธะ และวิปัสสนาธุระ

พระองค์ได้ทรงส่งเสริมการศึกษาของคณะสงฆ์ทั้งปริยัติศึกษา และปฏิบัติศึกษา พร้อมกับการสนับสนุนให้พระสงฆ์แสดงธรรมที่เล่าเรียนมา เพื่อเป็นธรรมทานแก่สามัญชนโดยทั่วไป

พระราชกรณียกิจที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง (ที่ช่วยส่งเสริมการศึกษาของพระภิกษุให้เจริญอย่างมีหลักฐานนั้น คือทรงส่งเสริมให้มีการทำสังคายนาพระไตรปิฎก รวบรวมพระพุทธพจน์ คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่กระจัดกระจายมารวมเข้าเป็นหมวดหมู่บริบูรณ์ ซึ่งนับว่าเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาอย่างมหาศาล การทำสังคายนาพระไตรปิฎกในครั้งนี้ ทรงโปรดให้คัดเลือกพระสงฆ์ที่มีความรู้ทางพระปริยัติธรรมได้ถึง ๒๑๘ รูป กับนักปราชญ์ราชบัณฑิตอีก ๓๒ คน มาร่วมกันทำ จัดแบ่งออกเป็น ๔ กอง คือ

๑. การชำระพระสุตตันตปิฎก โดยมีสมเด็จพระสังฆราช (สี) วัดระฆัง โฆสิตารามเป็นแม่กอง
๒. การชำระพระวินยปิฎก พระนพรัตน์ (สุก) วัดพระศรีสรรเพชญ์ (วัดมหาธาตุ) เป็นแม่กอง
๓. การชำระพระสัททหาวิเสส พระพิมลธรรม วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นแม่กอง
๔. การชำระพระอภิธรรมปิฎก พระพุฒาจารย์ (เป่า) วัดอินทาราม เป็นแม่กอง พระธรรมไตรโลก (ชื่น) วัดหงส์รัตนาราม เป็นผู้ช่วยในการนี้ ได้แยกย้ายกันตรวจชำระพระไตรปิฎก ตามสถานที่ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ (วัดมหาธาตุ) ๔ แห่ง คือ

๑. ที่พระอุโบสถกองหนึ่ง
๒. ที่พระวิหารกองหนึ่ง
๓. ที่พระมณฑปกองหนึ่ง
๔. ที่ศาลาการเปรียญกองหนึ่ง

การทำสังคายนาได้เริ่มเมื่อวันพุธ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีวอก พ.ศ. ๒๓๓๑ ในการนี้ พระองค์พร้อมด้วยพระอนุชาธิราช คือ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทได้เสด็จพระราชดำเนินไปสู่พระอุโบสถวัดมหาธาตุ โดยกระบวนราชอิสริยยศ พระพิมลธรรม อ่านประกาศพระราชกระแสในการสังคายนาครั้งนี้ ซึ่งนับว่าเป็นลำดับที่ ๔ ต่อจากปฐมสังคายนา ทำที่ถ้ำสัตตปิณฑคูหา เมืองราชคฤห์ ประเทศอินเดีย ทั้งสองพระองค์เสด็จไปวันละ ๒ เวลา คือ ตอนเช้าเสด็จไปทรงพระเคนอาหารบิณฑบาตเลี้ยงพระที่พระระเบียง ตอนเย็นเสด็จไปถวายเครื่องสักการะแด่พระภิกษุสงฆ์ผู้ร่วมทำสังคายนาคือเป็นเวลา ๕ เดือน โปรดให้ช่างคัดลอกจำลองสร้างพระไตรปิฎกฉบับหลวงขึ้น เรียกว่า “ฉบับทองใหญ่” คือปิดทองทั้งปกหน้า ปกหลัง ด้านข้าง รวมคัมภีร์ที่ทำสังคายนาได้ ๓๔๕ คัมภีร์ เป็นหนังสือใบลานได้ ๓,๖๘๖ ผูก และโปรดให้ไปเก็บรักษาไว้ที่หอมนต์เตียรธรรม วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพระราชพิธีฉลองได้เกิดอัศจรรย์ไหม้หอมนต์เตียรธรรม แต่พระไตรปิฎกไม่เป็นอันตราย จึงโปรดให้สร้างหอไตรใหม่ เป็นมณฑปพื้นลาดด้วยแผ่นเงิน ภายในเป็นที่ประดิษฐานพระไตรปิฎกนั้น ประดับมุกด้วยฝีมือชั้นเลิศ ส่วนหอมนต์เตียรธรรมทุกวันนี้ ที่อยู่ข้างล่างนั้นเป็นของ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ทรงสร้างขึ้นไว้สำหรับพระไตรปิฎกฉบับครูเดิม และเป็นที่พักหนังสือของราชบัณฑิตแก่นักเรียน ต่อมาโปรดให้สร้างพระไตรปิฎกขึ้นอีก ๒ ฉบับคือ

๑. ฉบับรองทรง หมายความว่า รองจากฉบับทองใหญ่หรือเรียกว่า ฉบับข้างลาย เพราะมีลายเขียนข้างๆ พระไตรปิฎกฉบับนี้ทรงสร้างไว้ ๓๐๕ คัมภีร์ รวมเป็นหนังสือใบลานได้ ๓,๖๔๘ ผูก

๒. ฉบับทองชุบ คือเขียนชุบด้วยเส้นหมึกเป็นอักษรขอม ย่อตามแบบโบราณเป็นชุดเล็กมีเพียง ๓๕ คัมภีร์

พระราชกรณียกิจซึ่งเกี่ยวกับการสังคายนาพระไตรปิฎก ในรัชสมัยของพระองค์ จึงเชื่อได้ว่าเป็นงานที่มีประโยชน์อย่างใหญ่หลวง เพราะมีความสำคัญยิ่งต่อการสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาให้ยืนนานถาวรต่อไปอีก และเป็นประโยชน์แก่พระสงฆ์ในการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรม และแก่ประชาชนผู้ใคร่ต่อการศึกษาค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ทั้งจะได้เป็นหลักฐานแห่งความประพฤติปฏิบัติตามธรรมวินัยต่อไป รวมความว่าในรัชกาลนี้ได้มีการทำสังคายนาทั้งคัมภีร์ ทั้งบุคคล คือความประพฤติของพระภิกษุสามเณร

ส่วนการศึกษาในรัชกาลนี้ คงเป็นไปตามแบบสมัยอยุธยาและธนบุรี มีการเปลี่ยนไปบ้างเล็กน้อยตามความเหมาะสมแก่สถานการณ์บ้านเมือง ดังนี้

๑. การสอบไล่ เดิมไม่มีกำหนดเวลาแน่นอนแล้วแต่พระเจ้าแผ่นดินจะเห็นสมควร เมื่อทรงเห็นสมควรเมื่อไร จะมีพระบรมราชโองการตรัสสั่งเจ้าหน้าที่ (กรมธรรมการ) ให้ดำเนินการประกาศให้คณะสงฆ์ทราบ และมีพระบรมราชโองการตั้งพระมหาเถระผู้ทรงคุณวุฒิคนหนึ่งเป็นกรรมการสอบไล่ แต่ที่เป็นกรรมการสอบไล่จริงนั้นมี ๓-๔ รูป นอกนั้นเป็นผู้นั่งฟัง เป็นผู้รับรู้ และเป็นผู้ศึกษาวิธีสอบไล่ไปด้วย

๒. วิธีสอบไล่ใช้วิธีแปลด้วยปากเปล่า โดยวิธีจับสลากจากพระเถระ ตามที่พระเจ้าแผ่นดินทรงกำหนดให้เป็นผู้ออกข้อสอบ หรือเป็นผู้ออกสลากให้ภิกษุสามเณรผู้จะเข้าสอบไล่ได้จับสลากนั้นใส่ซองมิดชิด เมื่อจับแล้วผู้จับจะต้องนำไปให้เจ้าหน้าที่ (เป็นฆราวาส) แล้วเปิดซอง เจ้าหน้าที่จะมอบใบลานภาษาบาลีอักษรขอม ตามเรื่องที่กำหนดไว้ในสลาก มีข้อความประมาณ ๓๐ บรรทัด ถวายให้นักเรียนผู้จับสลากไปพิจารณา จนกว่าจะถึงเวลาเรียกตัวเข้าไปสอบ ในระหว่างนี้เจ้าหน้าที่จะคอยระวังมิให้ใครแอบเข้าไปสอนนักเรียน

๓. เวลาสอบเริ่มสอบตั้งแต่บ่าย จนถึงประมาณสองทุ่ม วันละ ๕ รูป ใช้เวลาสอบครั้งละประมาณ ๒-๓ เดือน สอบทุกวัน เว้นวันโกน วันพระ

๔. การสอบมีผล คือ ได้, ตก, หนี, สอบตกคือแปลไม่ได้หรือไม่ถูก แม้ให้แก้ ๓ ครั้งแล้วก็แก้ไม่ได้ สอบหนีคือยอมแพ้ก่อนหมดเวลา เมื่อสอบได้ประโยคหนึ่งแล้วจะสอบประโยคต่อไปอีกก็ได้ในคราวเดียวกัน แต่ต่างวาระกัน ในการสอบถ้าแปลผิด พระเถระผู้เป็นกรรมการจะเปิดโอกาสให้นักเรียนออกไปคิดก่อนแล้วจึงกลับมาแปลต่อ

๕. สถานที่สอบนั้น ปกติสอบที่วัดอันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช แต่รัชกาลนี้สอบที่วัดมหาธาตุ (ตลอดมาจนปลายรัชกาลที่ ๓) บางคราวพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จมาประทับฟังการแปลด้วยพระราชรัทธา เวลาสอบนั่งกับพื้น พระเถระผู้เป็นกรรมการนั่งเหนืออาสนะ มีหมอนอิง

๖. หลักสูตร ถ้าแปลพระสูตรตนปิฎกได้ เป็นเปรียญตรี แปลพระสูตรตนปิฎก และพระวินัยปิฎกได้ เป็นเปรียญโท แปลได้ทั้งพระสูตรตนปิฎก พระวินัยปิฎก และพระปรมัตถ์ได้ เป็นเปรียญเอก

๗. ในการสอบนี้ทุกอย่างอยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ ถ้าได้เป็นเปรียญยอมพระราชทานนิตยภัตและสมณศักดิ์ในโอกาสอันสมควร ถ้าลาสิกขาที่เป็นที่ต้องการของราชการทุกหน่วย

๘. สถานที่ศึกษาในรัชกาลนี้ ใช้หอมนเตียรธรรมในวัดพระแก้วบ้าง ตามท้องพระโรงวังเจ้านายบ้าง ตามวัดบ้าง ตามบ้านขุนนางบ้าง ผู้สอนได้แก่ราชบัณฑิตบ้าง เปรียญเก่าผู้ลาสิกขาแล้วบ้าง พระเถระบ้าง

๙. แต่การเรียนพระปริยัติธรรมครั้งนี้มีอุปสรรคมาก เช่น เรียนยาก หาครูยาก หาสำนักเรียนยาก หาตำรายาก ต้องมีสุขภาพดี ต้องมีความอดทนมาก สอบที่สอบได้ยาก กรรมการมีไข่มองแต่ความรู้ความสามารถเท่านั้น ท่านมองดูรูปร่างลักษณะท่าทางด้วย ตำราเรียนทุกอย่างเป็นภาษาบาลีใช้อักษรขอมจารบนใบลาน เช่นหนังสือมูลกัจจายน์ ตำราไวยากรณ์บาลี เป็นต้น

ส่วนการศึกษาของพระภิกษุสามเณรโดยทั่วไป โดยเฉพาะในส่วนที่ไม่มีการศึกษาภาษาบาลีนั้น ภิกษุสามเณรวัยแล้วก็ศึกษาธรรมวินัยเท่าที่อาจารย์สอน ซึ่งส่วนมากอาจารย์เองก็มีความรู้ในเรื่องนี้ พระภิกษุสามเณรจึงใช้เวลาส่วนมากในการท่องสวดมนต์ เรียนการช่าง ทำการก่อสร้าง เมื่อลาสิกขาแล้วก็สามารถนำความรู้ไปประกอบอาชีพได้

ในรัชกาลที่ ๒ ต่อมา การศึกษาพระพุทธศาสนามีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม พอสรุปได้ดังนี้ คือ การศึกษาพระปริยัติธรรมแบ่งออกเป็น ๓ ชั้น ได้แก่

๑. ชั้นเปรียญตรี ๒. ชั้นเปรียญโท ๓. ชั้นเปรียญเอก

ภิกษุสามเณรรูปใดสอบความรู้ทางพระไตรปิฎก คือแปลพระสูตรได้ เป็นชั้นเปรียญตรี ถ้าแปลได้ทั้งพระสูตร พระวินัย เป็นเปรียญโท และถ้าสอบแปลได้ทั้งพระสูตร พระวินัย และพระปรมัตถ์ ก็ได้เป็นเปรียญเอก ทรงโปรดให้แก้ไขวิธีการสอบพระปริยัติธรรม โดยพระราชประสงค์จะทรงกวัดขั้นให้พระภิกษุสามเณรมีความรู้ยิ่งขึ้นไป จึงทรงกำหนดการสอบความรู้พระปริยัติธรรม จัดชั้นภูมิของผู้ที่สอบออกเป็น ๙ ประโยค ในกรณีนี้ มีสมเด็จพระสังฆราช (มี) วัดราชบูรณะราชวรวิหารทรงเป็นต้นคิดและถวายพระพรเสนอ กับเป็นผู้รับสนองพระราชโองการตามพระราชประสงค์

ในการปรับปรุงการเรียนรู้ภาษาบาลี การสอบความรู้ภาษาบาลีของพระภิกษุสามเณรจากระบบการศึกษาเดิม มาเป็นรูปแบบของการศึกษาอย่างมีแบบแผนนั้น ทรงเห็นว่าในการเรียน การสอบ แบบเก่ามีข้อบกพร่องหลายอย่าง จึงได้ปรับปรุงแก้ไขเสียใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๙ โดยเปลี่ยนกำหนดชั้นเรียนแบ่งออกเป็น ๙ ประโยค และกำหนดให้สอบได้ตั้งแต่ ๓ ประโยคขึ้นไปจึงนับว่าเป็น เปรียญ เช่น

๑. ถ้าสอบได้ ๓ ประโยค เรียกว่า เปรียญ ๓ ประโยค
๒. ถ้าสอบได้ ๔ ประโยค เรียกว่า เปรียญ ๔ ประโยค
๓. ถ้าสอบได้ ๕ ประโยค เรียกว่า เปรียญ ๕ ประโยค
๔. ถ้าสอบได้ ๖ ประโยค เรียกว่า เปรียญ ๖ ประโยค
๕. ถ้าสอบได้ ๗ ประโยค เรียกว่า เปรียญ ๗ ประโยค
๖. ถ้าสอบได้ ๘ ประโยค เรียกว่า เปรียญ ๘ ประโยค
๗. ถ้าสอบได้ ๙ ประโยค เรียกว่า เปรียญ ๙ ประโยค

การจัดเปรียญออกเป็น ๙ ชั้นดังกล่าวมานี้ มีอัตราเทียบด้วยชั้นเปรียญอย่างเก่า คือ

๑. เปรียญ ๓ ประโยค จัดเป็นเปรียญตรี
๒. เปรียญ ๔-๖ ประโยค จัดเป็นเปรียญโท มีนิตยภัตแต่ประโยค ๔ ขึ้นไป
๓. เปรียญ ๗-๙ ประโยค จัดเป็นเปรียญเอก

ในการจัดชั้นเปรียญนี้ โดยเฉพาะเปรียญเอก ยังได้จัดออกเป็น ๓ ระดับ คือ

๑. เปรียญ ๗ ประโยค เรียกกันว่า เอก, ๘ คือเปรียญเอก สามัญ
๒. เปรียญ ๘ ประโยค เรียกกันว่า เอก, ๙ คือเปรียญเอก มัชฌิม

๓. เปรียญ ๙ ประโยค เรียกกันว่า เอก, อุ คือเปรียญเอก อุคม

คำว่า ประโยค นั้น หมายถึงการเรียกตามข้อความที่คณะกรรมการผู้ออกข้อสอบให้นักเรียนสอบโดยกำหนดไว้เป็นตอนๆ มากบ้าง น้อยบ้าง การกำหนดข้อความให้ผู้แปลแต่ละประโยคมีดังนี้

๑. ประโยค ๓ ท่านกำหนดข้อความให้ผู้แปล ๓๐ บรรทัด คือ ๓ ใบลาน (ต่อมาลดเหลือ ๒ ลาน คือ ๒๐ บรรทัดขึ้นพื้น มีคร่าวเดียวที่สอบที่วัดสุทัศน์ฯ ลดเหลือ ๑ ลาน คือ ๑๐ บรรทัด)

๒. ประโยค ๔-๘ ท่านกำหนด ๒ ลาน คือ ๒๐ บรรทัด เหมือนกันหมด (ต่อมาประโยค ๔-๘ ท่านลดเหลือ ๓ หน้าลาน คือ ๑๕ บรรทัด)

๓. ประโยค ๙ ท่านกำหนดให้ผู้แปล ๑ ลาน คือ ๑๐ บรรทัด (หน้าลานหนึ่งมี ๕ บรรทัด ลานหนึ่งมี ๒ หน้า)

คำว่า บาเลี่ยน เป็นคำที่ใช้เรียกมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ปลายรัชกาลที่ ๕ จึงเปลี่ยนมาเรียกว่า เปรียญ บาเลี่ยนเป็นคำที่ใช้เรียกผู้สอบได้ทางพระปริยัติธรรมสมัยก่อน ถ้าจะแปลตรงๆ ก็ว่า ครูผู้สอน เพราะคำว่า บา นั้นแปลว่า ครูอาจารย์ เพราะมีข้อความในหนังสือพงศาวดารเหนือว่า บาธรรม แปลว่า ครูผู้ธรรม ส่วนคำว่า เรียน แปลความหมายว่า รับความรู้ หรือ บอกให้รู้ เมื่อรวมกันแล้วคำว่า บาเลี่ยน ก็ต้องแปลความหมายว่า เป็นครูได้แล้ว เหมือนกับครูประกาศนียบัตรของรัฐบาลในปัจจุบัน (บาเลี่ยน น่าจะแปลว่า ผู้รู้ภาษาบาลี)

ต่อมาคำว่า บาเลี่ยน ยังนิยมใช้เรียกสถานที่ในวัด เช่น ศาลาการบาเรียน หรือศาลาการปาเรียน และศาลาการเปรียญก็มี ความว่า ศาลาสำหรับครูสอนธรรมวินัย เพราะเป็นที่ประชุมฟังธรรมและเป็นสถานที่ประชุมเรียนพระปริยัติธรรมด้วย

อนึ่งคำว่า เปรียญ น่าจะมาจากคำบาลีว่า ปริญญา แปลว่า รอบรู้ ถ้าหมายถึงคน คำว่าเปรียญหมายถึงผู้รอบรู้ ดังนั้น เมื่อรวมความแล้วคำว่า เปรียญ คงจะหมายความว่า ผู้สอบความรู้พระปริยัติธรรมได้

ยังมีคำเรียกพระภิกษุที่สอบปริยัติธรรมได้เป็นเปรียญว่า พระมหา ส่วนสามเณรที่สอบได้ไม่เรียกว่า สามเณรมหา แต่เรียกว่า สามเณรเปรียญ เดิมทีคำว่า พระมหา นี้ มิได้เรียกเฉพาะผู้สอบปริยัติธรรมได้เท่านั้น ปรากฏว่าใช้เรียกพระภิกษุที่ได้รับพระบรมราชูปถัมภ์จากพระเจ้าแผ่นดินว่า พระมหา คือหมายถึง พระผู้ได้รับพระมหากุณาธิคุณ จากพระเจ้าแผ่นดินทรงอุปถัมภ์ เช่น พระมหาโต (สมเด็จพระพุฒาจารย์ โต พรหมรังสี) วัดระฆังโฆสิตาราม ท่านไม่เข้าสอบพระปริยัติธรรมไม่เป็นเปรียญ แต่เป็นพระธรรมดึก เทศนาไพเราะมากสมัยเป็นสามเณร รัชกาลที่ ๑ ทรงพระเมตตาโปรดให้อุปสมบทเป็นนาคหลวง เรียกว่า พระมหาโต ตั้งแต่นั้นมา (ในประวัติปรากฏว่า ท่านรู้ภาษาบาลีดีมาก จนทรงแต่งตั้งให้เป็นกรรมการสอบบาลี)

สมัยรัชกาลที่ ๒ แห่งราชวงศ์จักรีปรากฏว่ามีผู้ได้รับเลือก มหา อีก คือ มหาโค มหาฤษ เป็นชาวกรุงเก่า ถูกพม่าจับตัวไปกับขุนหลวงหาวัด (พระเจ้าอุทุมพร) หนีกลับมาได้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระเมตตาอุปการะมาก เพราะมีความอุตสาหะหนีรอดมาได้ นำชาวมาเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองดีมาก ต่อมายังใช้เรียกท่านผู้ชำนาญทางเทศน์มหาชาติว่าพระมหาเหมือนกัน

ปัจจุบันคำว่า พระมหา ได้กลายมาเป็นสมณศักดิ์ที่ทรงตั้งไปแล้ว จึงเรียกผู้ที่สอบพระปริยัติธรรมได้เป็นเปรียญ และได้ทรงแต่งตั้งโดยพระราชทานพัดยศเปรียญกับประกาศนียบัตรให้ ตั้งแต่ ๓ ประโยคขึ้นไป

เรียกว่า พระมหา ถ้ายังมีได้ทรงแต่งตั้งแม้จะสอบได้ก็นิยมเรียก พระ แล้วมีคำว่า ป คือ ย่อมาจากคำว่า เปรียญต่อท้าย เช่น พระอธิศร ถิรสีโล ป. ต่อเมื่อทรงแต่งตั้ง หรือที่อยู่ต่างจังหวัดรับใบประกาศนียบัตรแล้วจึงจะให้เรียกว่า พระมหาอธิศร ถิรสีโล ระเบียบนี้ยังคงใช้กันอยู่จนทุกวันนี้

และในการปรับปรุงแก้ไขการศึกษาพระปริยัติธรรม ซึ่งเริ่มขึ้นเมื่อ ปี จ.ศ. ๑๑๗๘-๑๑๘๒ พ.ศ. ๒๓๕๙-๒๓๖๓ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขวิธีสอบ และแก้แบบเรียนพระปริยัติธรรม ความประสงค์ก็เพื่อให้พระภิกษุสามเณรมีความรู้ดีขึ้นกว่าเดิม ให้กำหนดเป็นหลักสูตรขึ้นใหม่ให้มีถึง ๙ ประโยค โดยใช้แบบเรียนแต่ละประโยคดังต่อไปนี้ คือ

๑. ประโยค ๑,๒,๓ ใช้คัมภีร์อัฐสูกถาธรรมบทเป็นแบบเรียนและสอบ ต้องแปลให้ได้คราวเดียวกัน ๓ ประโยค จึงจะนับว่าเป็น เปรียญ ถ้าสอบได้ ๒ ประโยค เป็นเปรียญวงหน้า

๒. ประโยค ๔ ใช้คัมภีร์มั่งคัลลตถปิณี บัณฑิต

๓. ประโยค ๕ เดิมใช้คัมภีร์บาลีมุตตะกะ ต่อมาเปลี่ยนเป็นคัมภีร์สารัตถสังคหปรณณวิเสส ภายหลังเปลี่ยนกลับมาใช้บาลีมุตตะกะ ตามเดิม

๔. ประโยค ๖ ใช้คัมภีร์มั่งคัลลตถปิณี บัณฑิต

๕. ประโยค ๗ ใช้คัมภีร์ปฐมสมันตปาสาทิกาอัฐสูกถาวินัย ผู้สอบประโยคนี้นี้ เป็นเปรียญเอก ส. คือ ชั้นเอกสามัญ

๖. ประโยค ๘ ใช้คัมภีร์วิสุทธิมัคค์ปรณณวิเสส ผู้สอบได้ประโยคนี้นี้ เป็นเปรียญเอก ม. คือชั้นเอก มัชฌิม

๗. ประโยค ๙ ใช้คัมภีร์ฐีกาสารัตถปิณี ผู้สอบได้ประโยคนี้นี้ เป็นเปรียญเอก อ. คือชั้นเอกอุคค

พระภิกษุสามเณรที่ศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยรัชกาลที่ ๒ นั้น มีอยู่ ๒ ฝ่าย คือ พระภิกษุสามเณรฝ่ายไทย และพระภิกษุสามเณรฝ่ายรามัญ ต่างก็ศึกษาพระพุทธพจน์ คือพระไตรปิฎกอย่างเดียวกัน แต่มีแนวโน้มการศึกษาผิดแผกกันไปบ้าง คือ พระภิกษุสามเณรฝ่ายรามัญนิคาย ถือการศึกษาพระวินัยเป็นหลักสำคัญ ดังมีคำพังเพยว่า มอญวินัย ไทยพระสูตร พม่าอภิธรรม ส่วนพระภิกษุสามเณรฝ่ายไทยศึกษาทุกปิฎก

เมื่อทรงปรับปรุงแก้ไขการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ไทยเป็นที่เรียบร้อยแล้ว จึงโปรดให้แก้ไขการศึกษาของพระสงฆ์รามัญเสียใหม่ โดยอนุโลมตามหลักสูตรที่เคยใช้อยู่ในรามัญประเทศแต่โบราณ หนังสือที่ใช้เป็นแบบเรียนและสอบนั้น ใช้คัมภีร์วินัยปิฎกเท่านั้น เดิมที่การศึกษาของพระสงฆ์รามัญกำหนดไว้เพียง ๓ ประโยค ถือกันว่า จบหลักสูตร ภายหลังเพิ่มอีกประโยคหนึ่งรวมเป็น ๔ ประโยค หลักสูตรที่ใช้เป็นแบบเรียนและสอบของพระสงฆ์รามัญ คือ

๑. ประโยค ๑ ใช้คัมภีร์บาลีมหาวิภังค์ คือ อาทิกัมม หรือ ปาจิตตีย์ เป็นแบบเรียนและสอบ ผู้สอบได้ประโยค ๑ เดิมเป็นเปรียญ ต่อมาเมื่อมีประโยค ๔ เพิ่มขึ้น จึงกำหนดว่าต้องสอบประโยค ๒ ได้ จึงนับว่าเป็นเปรียญ

๒. ประโยค ๒ ใช้คัมภีร์บาลีมหาวัคค์ หรือ จุลวัคค์ อย่างใดอย่างหนึ่ง ตามแต่นักเรียนจะเลือก เมื่อสอบได้จึงนับว่าเป็นเปรียญ เทียบเปรียญไทย ๓ ประโยค

การเรียนภาษาบาลีอันเป็นภาษาพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นปัจจัยสำคัญ สำหรับสืบต่ออายุพระพุทธศาสนา เพราะถ้าพระสงฆ์ไม่รู้ภาษาบาลีแล้ว ก็จะไม่มีความรู้พระพุทธรพจน์คือ

พระไตรปิฎก อันเป็นคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ได้อย่างถูกต้อง และเมื่อไม่มีผู้รู้พระไตรปิฎกแล้ว พระพุทธศาสนาก็จะเสื่อมสูญหายสลายไปในที่สุด ด้วยเหตุนี้ พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์จึงเป็นองค์พุทธศาสนูปถัมภก ส่งเสริมทำนุบำรุงการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรม ทรงปรับปรุงแก้ไขการศึกษาของคณะสงฆ์

หนังสือธรรมวินัย โปรดให้สมเด็จพระสังฆราช (มี) วัดมหาธาตุ สมเด็จพระพนรัตน์(อาจ) วัดสระเกศฯ แต่งหนังสือโอวาทานุสาสนี เพื่อเป็นแบบอย่างการปฏิบัติธรรมวินัย เป็นทำนองสังฆานัติ เมื่อ จ.ศ. ๑๑๗๙ พ.ศ. ๒๓๕๙ นอกจากนี้ยังมีหนังสือที่มีผู้แต่งขึ้นในรัชกาลนี้ เพื่อสั่งสอนธรรมคือ สวัสดิรักษา สุภาษิตสอนหญิง และเพลงยาวถวายพระโอวาทเป็นต้น การศึกษาวิชาต่างๆ ทั้งทางโลกทางธรรมยังคงอยู่ในวัด ในวังเหมือนเดิม โดยมีพระสงฆ์บ้าง ข้าราชการผู้ทรงความรู้ (มักจะเป็นผู้สืบทอดจากพระ) บ้าง เป็นผู้สอน

การศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณร ในรัชกาลที่ ๓ นั้น ได้เจริญก้าวหน้ามากกว่ารัชกาลก่อนๆ เพราะได้รับการส่งเสริมจากทุกฝ่าย โดยเฉพาะจากพระเจ้าแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ทรงส่งเสริมและให้การสนับสนุนเป็นพิเศษ คือโปรดให้จ้างอาจารย์สำหรับบอกพระปริยัติธรรม แก่พระภิกษุสามเณรที่พระอารามหลวงทุกแห่ง และในพระบรมมหาราชวังนั้น ได้โปรดให้ทรงสร้างเก๋งขึ้น เพื่อให้พระภิกษุสามเณรใช้เป็นสถานที่เล่าเรียนศึกษาพระปริยัติธรรม และทรงพระราชทานตำราพิศดารทหารเพลงแก่พระภิกษุสามเณรอีกด้วย กับทรงขอให้เจ้านายและขุนนางใช้สถานที่ในวังและในบ้านเป็นที่เล่าเรียนพระปริยัติธรรม

ต่อมาเมื่อจำนวนพระภิกษุสามเณรเพิ่มขึ้น สถานที่ศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมคับแคบไปไม่เพียงพอ จึงโปรดให้ย้ายไปบอกพระปริยัติธรรมที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และยังทรงอุดหนุนการเล่าเรียนของพระภิกษุสามเณรเหล่านั้นด้วยประการต่างๆ เช่น ถ้าสามเณรรูปใดท่องสูตรมูลสอบได้ ก็จะได้รับพระราชทานรางวัล ส่วนพระภิกษุที่สอบไล่ได้เป็นเปรียญ และได้เลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะแล้ว ถ้าบิดามารดาตกทุกข์ได้ยาก หรือเป็นทาสผู้อื่น ก็โปรดให้จ่ายพระราชทรัพย์ช่วยไปไถ่ถอนให้เป็นอิสระแก่ตัว ถ้าหากญาติโยมเป็นไพร่หลวง ไพร่สม ก็โปรดให้ยกพระราชทานเป็นโยมสงฆ์ หากลาสิกขาแล้ว จะไปรับราชการอยู่ในกรมใด ก็โปรดให้ตามใจสมัคร ด้วยเหตุนี้เอง จึงทำให้พระภิกษุสามเณรในสมัยนั้นพากันอุตสาหะเล่าเรียนพระไตรปิฎกกันทั้งในกรุงและตามหัวเมืองทั่วไป มีจำนวนมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม มีการสอบไล่ได้เป็นเปรียญ ตรี โท เอก คราวละหลายๆ

การศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรสมัยรัชกาลที่ ๓ มีรูปแบบการศึกษาเป็น ๔ ชั้น คือ

๑. ชั้นเปรียญ จัตวา
๒. ชั้นเปรียญ ตรี
๓. ชั้นเปรียญ โท
๔. ชั้นเปรียญ เอก

ระดับการศึกษาพระปริยัติธรรมที่จัดเป็นเปรียญ ๔ ชั้น ดังที่กล่าวมานี้ เพราะมีข้อความปรากฏ เรื่องการสอบพระปริยัติธรรมสมัยรัชกาลที่ ๓ ว่า เรื่องสอบพระปริยัติธรรม วันอังคาร เดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ ปีมะโรง ตรีศก ๑๒๐๓ มีพระราชบริหารให้กรมหมื่นไกรสรวิชิตดำเนินตามพระประสงค์ มีพระมหา-

เถรานุเถระเป็นประธานในการสอบ ๓๐ รูป มีสมเด็จพระสังฆราช (ตอน) สมเด็จพระวันรัต (นาค) กรมหมื่นนุชิตชิโนรส สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ และพระพุทโธมาจารย์ (นิม) การสอบครั้งนี้ ได้สอบที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนมหาธาตุพระอารามหลวง ได้แบ่งการสอบไล่พระไตรปิฎกของพระภิกษุสามเณรออกเป็น ๔ ชั้น เปรียญจัตวา, ตริ, โท, เอก, ใช้เวลาสอบ ๘ วัน พระสงฆ์สามเณรทั้งพระไทย พระรามัญสอบได้เปรียญถึง ๖๖ รูป และทรงให้มีการสอบทุกๆ ๓ ปี ซึ่งแต่ก่อนนี้ไม่มีกำหนดปี

พระองค์ทรงสนพระราชหฤทัยในการศึกษาของพระภิกษุสามเณรเป็นอย่างยิ่ง เช่น ในเวลาที่เสด็จลงตำหนักแพ ทรงพระราชยานผ่านหน้าพระมหาปราสาท คือ พระที่นั่งสุทิตมहाปราสาท ซึ่งเป็นที่เล่าเรียนพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรสมัยนั้น พอได้ทรงสดับเสียงพระภิกษุสามเณรแปลพระไตรปิฎก ก็ทรงประสานพระหัตถ์อนุโมทนาขณะที่เสด็จผ่านไป

แม้สามเณรที่เข้ามาเรียนหนังสือนั้น จะกะนองบ้างก็ไม่ทรงถือโทษ มีอยู่ครั้งหนึ่งสามเณรคอยเรียนหนังสือ เตะตะกร้อกันที่ศาลาหมาปราสาท เจ้าพนักงานต้องห้ามปราม เมื่อได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลแทนที่จะทรงกริ้วกลับมีพระราชดำรัสแต่เพียงว่า เจ้ากูจะเล่นบ้างก็ช่างเจ้ากูเถิด หากมีการอันใดที่เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองขึ้น พอนำมาแก้กฏแก่พระศาสนาได้แล้ว ต้องโปรดให้กระทำในทางบำรุงพระพุทธศาสนา ก่อนอื่นทันที เช่น เมื่อคราวชุดแร่ทองแดงที่อำเภอจันทิก จังหวัดนครราชสีมา ได้แร่เป็นเนื้อทองแดงลงมามาก ก็โปรดให้นำมาหล่อเป็นพระพุทธรูปก่อนจะนำไปใช้ประโยชน์ในทางอื่น ในรัชสมัยของพระองค์ได้มีการสร้างพระไตรปิฎกเป็นจำนวนมาก ยิ่งกว่ารัชกาลใดๆ พระไตรปิฎกที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ นี้ ได้รับการยกย่องว่า เป็นยอดเยี่ยมกว่าฉบับที่สร้างในรัชกาลต่างๆ เพราะในรัชกาลที่ ๓ นี้ การสร้างพระไตรปิฎกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ ซึ่งผนวชอยู่ตลอดรัชกาล ได้ทรงเอาเป็นพระราชธุระสอบสวนคัมภีร์พระไตรปิฎกอย่างถี่ถ้วนกระบวนความพระพุทธพจน์ทุกประการ และในรัชกาลนี้ประเทศไทยมีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา สัททวิเสสเป็นอันมาก

ในรัชกาลนี้มีเจ้าฟ้าคือ เจ้าฟ้าพระมงกุฎฯ ทรงเข้าสอบไล่พระปริยัติธรรมได้เป็นเปรียญ นับว่าเจ้าฟ้าไทยพระองค์แรกที่ทรงเป็นเปรียญ โปรดให้แต่งร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก ๑๑ กัณฑ์ เว้นกัณฑ์มัทรี กับมหาพน ปฐมโพธิกถา และพระธรรมเทศนาพระราชพงศาวดารโดยสังเขป (สามเรื่องนี้ กรมหมื่นนุชิตชิโนรสทรงแต่ง) โลกนิติคำโคลง (กรมขุนเขชาติสร ทรงชำระ) ให้แปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทย

พระวชิรญาณเถระ หรือเจ้าฟ้าพระมงกุฎฯ ทรงรอบรู้ในภาษาบาลี เมื่อทรงทราบวาคัมภีร์ไตรปิฎกของไทยยังไม่มี ก็ถวายพระพรให้รัชกาลที่ ๓ ทรงทราบ พระองค์ก็ทรงให้พระไปยืมคัมภีร์มาจากลังกาเพื่อคัดลอกเสร็จแล้วส่งคืน ถ้าคัมภีร์ไตรปิฎกของลังกาไม่มีก็ทรงให้ทางลังกาพิมพ์ไปคัดลอกแล้วส่งคืนเช่นเดียวกัน และโปรดให้พระมอญช่วยค้นหาพระไตรปิฎกมอญมาพิจารณาอีกส่วนหนึ่ง ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้พระไตรปิฎก และคัมภีร์อื่นๆ ของไทยสมบูรณ์กว่าแต่ก่อน นอกจากนี้ โปรดให้ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตในสาขาวิชาต่างๆ แล้วให้จารึกวิชาวินัยพนธ์มีตัวอย่าง กาพย์ กลอน โคลง ฉันท์ วิชาการแพทย์ ตำรายา ตำราหมอนวด เป็นต้น ไว้ที่วัดพระเชตุพนฯ ดังนั้น จึงมีผู้กล่าวว่า วัดเป็นมหาวิทยาลัยแห่งวิชาการต่างๆ แห่งแรกในเมืองไทย

วัดจึงเป็นโรงเรียน มีภิกษุเป็นครู เป็นศูนย์กลางสำหรับงานส่วนรวม เป็นจุดพบกันระหว่างพระพุทธศาสนากับประชาชน เป็นบ่อเกิดแห่งความรู้ทางด้านสถาปัตยกรรม วรรณกรรม กิจกรรมอื่นๆ ตลอดจนวัฒนธรรมในด้านต่างๆ ในรัชกาลนี้ พระองค์ทรงส่งเสริมให้วัดเป็นศูนย์แห่งวิทยาการ ทรง

ส่งเสริมพระสงฆ์ให้มีความรู้ดี ปฏิบัติดี โดยร่วมกับเจ้านาย ขุนนาง เศรษฐี และประชาชนอื่นๆ พระองค์ทรงใฝ่พระทัยในการกุศลเป็นอย่างยิ่ง จนไม่เสด็จประพาส (เที่ยวพักผ่อน) ที่ไหนเลย นอกจากเสด็จในคราวพระราชทานผ้าพระกฐินเท่านั้น

สำหรับสถานที่สอบพระปริยัติธรรมแต่เดิมมา โดยปกติทรงพระกรุณาโปรดให้เปิดการสอบที่วัด อันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช ต่อเมื่อคราวใดมีพระราชศรัทธาจะทรงสดับฟัง จึงรับสั่งโปรดให้เข้ามาประชุมสอบในพระบรมมหาราชวังเป็นการพิเศษเป็นครั้งคราวของการนั้น เพราะฉะนั้น ขึ้นเดิมาจึงเปิดประชุมสอบพระปริยัติธรรมที่วัดระฆังโฆสิตาราม แล้วย้ายมาสอบที่วัดมหาธาตุจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จนถึงตอนปลายรัชกาลที่ ๓ ภายหลังจากที่ได้โปรดเกล้าให้หรือพระอุโบสถและพระวิหาร ตลอดจนเสนาสนะภายในวัดมหาธาตุ เพื่อดำเนินการปรับปรุงใหม่ จึงโปรดให้ย้ายการสอบพระปริยัติธรรมไปที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามเป็นการชั่วคราว

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงชำนาญพระไตรปิฎก เป็นประธานในการสอบพระปริยัติธรรมเมื่อครั้งยังทรงผนวช มีพระราชประสงค์จะสดับการแปลพระไตรปิฎก จึงโปรดให้ประชุมสอบพระปริยัติธรรมในพระบรมมหาราชวังทุกคราวเป็นนิตย์ โดยเปิดประชุมสอบที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์บ้าง เปิดสอบที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามบ้าง เสด็จออกทรงฟังจนตลอดรัชกาล

ภายหลังต่อมาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ประเพณีการสอบพระปริยัติธรรม คงเปิดทำการสอบตามแบบแผนในครั้งรัชกาลที่ ๔ มาโดยตลอด เพิ่งจะมาทำการเปลี่ยนแปลงแก้ไขกันต่อมาในชั้นหลัง สำหรับฤดูกาลสอบพระปริยัติธรรมนั้น มักเปิดสอบเมื่อเทศกาลออกพรรษาแล้ว เพราะสะดวกแก่บรรดาพระภิกษุสามเณร เนื่องจากฤดูฝนหยุด แต่บางคราวเมื่อมีเหตุการณ์พิเศษเกิดขึ้น จึงโปรดให้เปิดสนามสอบในฤดูเข้าพรรษาเป็นครั้งคราว อนึ่ง เป็นธรรมเนียมว่า หากปีใดจะเปิดสนามสอบพระปริยัติธรรม เจ้ากระทรวงธรรมการ ก็รับสั่งส่งหมายแจ้งไปยังเจ้าคณะสงฆ์แต่ต้นปีว่า ในปีนี้ภายหลังการออกพรรษาแล้ว จะทรงพระกรุณาโปรดให้มีการสอบพระปริยัติธรรมแก่บรรดาพระภิกษุสามเณร ฝ่ายว่าเจ้าคณะสงฆ์ ทั้งคณะเหนือ คณะกลาง คณะใต้ และคณะธรรมยุติกฯ ตลอดจนคณะรามัญนิกาย เมื่อได้รับทราบหมาย ก็แจ้งไปยังเจ้าอาวาสพระอารามหลวงน้อยใหญ่ อันขึ้นอยู่ในสังกัดให้ทราบโดยทั่วกัน เพื่อจะได้สอบข้อพระภิกษุสามเณรผู้จะเข้าสอบพระปริยัติธรรม บรรดาพระสงฆ์ที่ดำรงตำแหน่งครองพระอารามหลวงน้อยใหญ่ เมื่อทราบว่าจะมีการสอบพระปริยัติธรรม วัดใดที่มีสำนักเรียนใหญ่ทั้งมีพระสงฆ์สามเณรมาก ก็เริ่มดำเนินการสอบข้อดั่งที่เรียกกันว่า สนามวัด คัดเลือกจัดสรรผู้ที่จะเข้าสอบในสนาม นำรายชื่อลงบัญชีส่งเจ้าคณะวัดนั้นๆ วัดใดไม่มีนักเรียนพอที่จะทรงภูมิรู้ถึงกับเข้าสอบในสนามได้ เจ้าอาวาสก็ชวนช่วยเสาะแสวงหานักเรียนจากวัดอื่นๆ นำมาสำหรับจะได้เข้าสอบเป็นเปรียญของวัดนั้น ทั้งนี้ เพราะยึดถือคตินิยมประเพณีกันมาแต่โบราณว่า บรรดาพระภิกษุสงฆ์ซึ่งอาศัยอยู่ในพระอารามหลวง ได้อยู่เสนาสนะของหลวง และได้รับพระราชทานนิตยภัตเป็นมูลค่าอาหารที่จะบริโภคขบฉันทั่วทุกรูป ความหมายว่าได้ทรงรับอุปการะมิให้ต้องเกิดความเดือดร้อนในการอยู่และขบฉัน จะได้ตั้งหน้าศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมวินัย สืบอายุพระพุทธศาสนา เป็นการสนองพระราชศรัทธา หากไม่มีพระสงฆ์สามเณรเปรียญวัดใด ถือว่าย่อมเป็นการเสียเกียรติยศแก่คณะสงฆ์ในวัดนั้น เพราะคงตั้งไม่ตอบสนองพระราชศรัทธา เพราะฉะนั้น พระสงฆ์ผู้เป็นเจ้าของสำนักจึงต้องชวนช่วยที่จะให้ได้พระสงฆ์ที่วัด

ของตัวเป็นเปรียญ แม้ที่สุคตอย่างต่ำก็ให้มีพระภิกษุสามเณรในวัดนั้นได้เข้าสอบพระปริยัติธรรม แสดงให้ปรากฏมีความเชื่อเพื่อสนองตอบพระราชศรัทธา มิได้เพิกเฉยละเลยเสียทีเดียว

อนึ่ง ความรู้ความสามารถในการฝึกหัดสอนพระปริยัติธรรมไม่เสมอกันทุกพระอาราม ผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญทั้งผู้สอนและผู้ศึกษามักจะมีอยู่ในสำนักวัดที่สำคัญ คือเป็นวัดใหญ่ ประกอบกับเจ้าอาวาสเป็นผู้เชี่ยวชาญในพระไตรปิฎก จึงเป็นนักเรียนที่แข็งแรง หากมีวัดที่เป็นนักเรียนเช่นนั้น นักเรียนที่มีความรู้เป็นเปรียญก็หายาก ด้วยเหตุนี้ เจ้าอาวาสจึงมักชวนชวนไปเกลี้ยกล่อมพระภิกษุสามเณรตามวัดที่มีสำนักเรียนเก่งๆ มาเข้าบวชในวัดของตน การที่จะหาผู้สมัครที่ไม่เป็นการยากมากมายอะไรนัก เพราะแต่ก่อนมีความเข้าใจกันในบรรดาพวกนักเรียนอย่างหนึ่ง ดังที่ท่านผู้รู้กล่าวไว้ว่า พระราชาคณะซึ่งปฏิบัติหน้าที่ในการสอบไล่ ท่านมักจะให้ได้เปรียญแต่พอสมควรแก่ฐานะของวัด คือ หากเป็นวัดใหญ่สอบคราวหนึ่งก็ให้ได้เปรียญ ๓ รูป หรือ ๔ รูป ที่เป็นวัดเล็กก็ให้ได้เปรียญแต่ ๑ รูป หรือ ๒ รูป เพราะความเข้าใจกันมาดังนี้เอง วัดใดมีนักเรียนมากด้วยกันเกรงว่า ถ้าเข้าไปสอบมากเกินไปจนจำนวนที่พระราชาคณะท่านต้องการ ก็จะได้เปรียญ จึงมีผู้สมัครไปเข้าบวชในวัดที่ไม่มีนักเรียน ด้วยเห็นพ้องกันว่าจะได้เปรียญ เพราะเหตุที่พระราชาคณะท่านคงจะใคร่ให้มีเปรียญสำหรับวัดนั้น ดังนี้

ฝ่ายเจ้าอาวาสผู้เป็นเจ้าสำนักเรียน ก็มักจะเกิดความวิตกไปอีกทางหนึ่งว่า หากมีจำนวนนักเรียนในวัดนั้นเข้าสอบน้อยไป ทุกระหนึ่งจะเป็นการเสียหาย เหมือนไม่เอาใจใส่บำรุงการศึกษาเล่าเรียน บางวัดมีนักเรียนความรู้ถึงภูมิเปรียญเพียง ๒ รูป ๓ รูป ก็มักจัดนักเรียนที่มีความรู้สูงๆ ปลายๆ เพิ่มเติมเข้าบวชอีกเป็น ๔ รูป ๕ รูป พอให้ได้จำนวนว่าได้มีนักเรียนวัดนั้นเข้าสอบถึง ๖ รูป ๗ รูปดังนั้นก็มิ พวกนักเรียนที่อยู่ในจำพวกเข้าบวชเพิ่มเติมนี้ มักเรียกกันว่าพวกบวชดี แต่ก็มีผู้สมัครจะเป็นเพราะบางทีพวกบวชดีมีโชคสอบได้เป็นเปรียญก็มี และมักจะถือกันว่า แม้จะสอบไม่ได้เป็นเปรียญ แต่ก็เกิดประโยชน์ที่จะได้คุ้นเคยกับสนามสอบ ทั้งยังมีโอกาสทราบได้ว่า พระราชาคณะผู้สอบไล่หนังสือท่านทักท้วงอย่างนั้นๆ จะได้เตรียมตัวเอาไว้สำหรับคราวหน้าที่ตนจะได้เข้าสอบไล่ต่อไปอีก

เมื่อเจ้าอาวาสแสวงหานักเรียน ที่จะเข้าสอบเป็นเปรียญสำหรับพระอารามได้แล้ว ก็ลงมือเตรียมการให้สอบซ่อม ลักษณะการสอบซ่อมมี ๒ อย่าง คือ สอบซ่อมประโยคอย่างหนึ่ง สอบซ่อมวิธีสนามอย่างหนึ่ง การซ่อมประโยคนั้น ผู้ที่เป็นอาจารย์เลือกคัดความในคัมภีร์เฉพาะตอนที่มักใช้เป็นประโยคสอบในสนามมาแล้ว ให้นักเรียนแปลซ่อม การซ่อมวิธีสนามนั้น ผู้เป็นเจ้าของนักเรียนมักพานักเรียนไปฝากพระราชาคณะนั้นๆ จึงจะได้โอกาสซ่อม นับถือกันมาว่าเป็นประโยชน์แก่ตัวนักเรียนมาก การซ่อมทั้ง ๒ อย่างดังกล่าวมานี้ สอบซ่อมกันมากแต่เมื่อแปลคัมภีร์พระธรรมบท และแปลคัมภีร์มงคลทีปนี กล่าวคือขั้นต้นที่จะได้เป็นเปรียญ เพราะเหตุว่านักเรียนยังใหม่อยู่ ไม่คุ้นเคยกับสนามสอบ ประกอบด้วยความรู้ยังต่ำไม่กว้างขวาง แต่พอครั้งเมื่อได้สอบเป็นเปรียญแล้ว ต่อมาถึงคราวแปลประโยค ๕ และประโยค ๖ การที่จะต้องสอบซ่อมกับครูอาจารย์ก็น้อยลง ยิ่งถึงขั้นสอบเปรียญเอกแล้ว อาจจะมีหนังสือเอาเองได้ แต่ก็มักจะพากันไปสอบซ่อมกับท่านผู้ใหญ่ เพราะเปรียญเอกยังมีอยู่น้อยรูปด้วยกัน

เมื่อเจ้าอาวาสจัดทำบวชพระภิกษุสามเณร ที่จะเข้าแปลพระปริยัติธรรมยื่นต่อเจ้าคณะ เจ้าคณะจึงรวบรวมส่งไปให้กระทรวงธรรมการนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายแล้วถึงกำหนดวันก็โปรดให้ลงมือสอบพระปริยัติธรรม มีหมายรับสั่งครั้งรัชกาลที่ ๔ คราวสอบพระปริยัติธรรมเมื่อปีวอก พุทธศักราช ๒๔๐๓ ปรากฏอยู่

จำนวนพระสงฆ์สามเณรที่จะเข้าสอบแปลพระปริยัติธรรมแต่ขึ้นเดิม มีกำหนดอัตราจำนวนวันละ ๕ รูป ดังปรากฏตามหมายรับสั่งครั้งรัชกาลที่ ๔ นั้นแล้ว ภายหลังมาลดจำนวนลงเป็นวันละ ๔ รูป ในรัชกาลที่ ๕ และวางวิธีการจัดลำดับให้เข้าสอบเป็นคณะๆ ต่อกันไป ตั้งแต่สอบคณะกลาง กับคณะธรรมยุติาก่อน แล้วจึงสอบคณะเหนือและคณะใต้ พนักงานสังฆการีเป็นผู้วางฎีกา ให้นำรูปใดเข้าแปลวันใด ทั้งนี้ให้พระภิกษุเข้าแปลก่อนสามเณร ไปจนหมดคณะหนึ่งๆ แล้ววางฎีกาคณะอื่นๆ ต่อไป

อนึ่ง ในขั้นต้นให้พระภิกษุสามเณรที่ยังไม่ได้เป็นเปรียญ เข้าแปลพระธรรมบทก่อน กำหนดแปลวันละ ๑ ประโยค รูปใดแปลได้ประโยค ๑ วันแรก รุ่งขึ้นให้แปลประโยค ๒ ถ้าได้ประโยค ๒ ก็ให้แปลประโยค ๓ ได้ในวันต่อไป เมื่อแปลได้ครบ ๓ ประโยค นับว่าเป็นเปรียญชั้นสามัญแล้ว ให้พักไว้เสียคราวหนึ่งก่อน ทั้งนี้เพื่อเปิดโอกาสให้รูปที่จะเข้าสอบประโยค ๔ จะได้มีเวลาฝึกซ้อมในการที่จะเข้าแปลประโยค ๔ ในคราวหน้าต่อไป

เมื่อสอบแปลคัมภีร์พระธรรมบทแล้ว ต่อเมื่อถึงเวลาสอบเปรียญชั้นสูง นับตั้งแต่เปรียญ ๔ ประโยค ขึ้นไป เปรียญผู้ที่มีประโยคแล้วจำนวนมีน้อย ไม่มากเหมือนนักเรียนที่แปลใหม่ จึงวางฎีกาละกันทุกคณะ เป็นแต่ลำดับตามประโยคคือให้เปรียญเก่าชั้น ๓ ประโยคที่สอบได้ในคราวก่อนๆ เข้าสอบประโยค ๔ ก่อน เมื่อเปรียญเก่าสอบประโยค ๔ หมดแล้ว ถ้ามีนักเรียนซึ่งสอบประโยค ๓ ได้ในคราวนั้น หากมีความสมัครใจจะสอบประโยค ๔ ต่อไป จนหมดจำนวนแล้ว จึงตั้งต้นสอบประโยค ๕ ต่อไป โดยให้พวกเปรียญเก่าเข้าสอบก่อนเปรียญใหม่ ทั้งนี้เป็นทำนองเดียวกันทุกๆ ประโยคไป ภายหลังจากสอบเปรียญไทยหมดแล้ว จึงเปิดโอกาสให้สอบเปรียญมอญต่อไป และก็ยังคงให้สอบโดยทำนองเดียวกันกับที่กล่าวมาแล้ว

สำหรับระยะเวลาการสอบพระปริยัติธรรม ให้กำหนดลงมือสอบเวลา ๑๕.๐๐ น. (บ่าย ๓ โมง) ทุกๆ วัน ส่วนเวลาเลิกไม่ยุติ แล้วแต่นักเรียนผู้เข้าแปลจะได้หรือจะตก ยังมีคำเรียกนักเรียนเข้าสอบอีกอย่างหนึ่งว่า หนี หมายความว่าไม่สู้ต่อการแปล ก็จัดว่าอยู่ในเกณฑ์ตกนั่นเอง แต่เป็นคำที่เรียกด้วยความหมายเบาว่าคำว่า ตก เพราะฉะนั้นเวลาเลิก ก็คงอยู่ในระหว่างเวลา ๑๙.๐๐ น. ถึง ๒๐.๐๐ น. ถึงวันโกนและวันพระหยุดพัก รวมเดือนละ ๘ วัน การสอบพระปริยัติธรรมด้วยวิธีการดังกล่าวนี้ นับตั้งแต่เริ่มต้นกว่าจะแล้วเสร็จตกอยู่ในเวลาประมาณ ๒ เดือนเศษ

พระราชาคณะที่มาประชุมสอบพระปริยัติธรรม มีกำหนดเฉพาะพระราชาคณะผู้ใหญ่ และพระราชาคณะที่มีความรู้ความชำนาญในพระไตรปิฎกด้วย จะต้องปรากฏพระนามและนามพระราชาคณะผู้เป็นประธาน พร้อมด้วยพระราชาคณะผู้เข้าร่วมประชุมให้นิมนต์มาร่วมประชุมเพื่อการนี้ทุกๆ คราว เฉพาะผู้เป็นประธานมีอำนาจหน้าที่สำหรับตัดสินชี้ขาดในปัญหาและข้อขัดข้องที่จะเกิดขึ้น ส่วนพระราชาคณะรูปอื่นๆ นั้น เป็นผู้มีส่วนในการสอบไล่เฉพาะผู้ใหญ่เพียง ๓-๔ รูปเท่านั้น นอกจากนั้น เป็นเพียงแต่ผู้นั่งฟังที่เป็นดังนี้เพราะมีพระราชานิยมและสมณนิยม ถือกันเป็นจารีตว่า ที่ให้ออกฎีกานิมนต์พระราชาคณะโดยอาศัยหมายรับสั่ง ให้มาประชุมกันจำนวนมากๆ ในการสอบไล่พระปริยัติธรรมนั้น เพราะมีพระราชประสงค์จ้านงหมายจะให้มาฟังเพื่อประโยชน์ในทางความรู้ สำหรับตัวพระราชาคณะเอง เพื่อจะได้กลับไปฝึกสอนบรรดาศิษยานุศิษย์ของแต่ละท่าน หาใช่นิมนต์มาเพื่อประสงค์ในการที่จะเป็นผู้สอบไล่ไม่ เพราะฉะนั้นจะเห็นได้ว่า ภายหลังจากที่พระราชาคณะผู้ใหญ่ ซึ่งปฏิบัติหน้าที่ในการสอบมาถึง จึงลงมือทำการสอบเสมอทุกๆ วัน

วิธีการสอบไล่พระปริยัติธรรมนั้น ให้นักเรียนเข้าไปแปลในที่ประชุมพระราชาคณะครั้งละ ๑ รูป สำหรับชั้นนักเรียนแปลคัมภีร์พระธรรมบท แต่เดิมมากำหนดให้แปลหนังสือเพียง ๓ ใบลาน เท่ากับ ๓๐ บรรทัด ต่อมาเห็นว่ามากเกินไป เพราะกำหนดให้สอบอย่างกวาดขัน นักเรียนไม่สามารถจะแปลให้จบประโยคได้ทันกำหนดเวลา เพราะฉะนั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ จึงโปรดให้ลดลง ๑๐ บรรทัด และคงให้แปล ๒๐ บรรทัด นับเป็นประโยค ส่วนการแปลคัมภีร์อื่นๆ ตั้งแต่ประโยค ๔ ขึ้นไป คงให้แปล ๒๐ บรรทัด เฉพาะประโยค ๙ คงแปล ๑๐ บรรทัดตามเดิม

การแปลพระปริยัติธรรม นักเรียนบางรูปเข้าไปแปลพักเดียวจบประโยคก็มี แต่บางรูปเข้าไปแปลไปติดศัพท์ แปลไม่ถูกบ้าง แปลเรียงเข้าประโยคไม่ถูกบ้าง แก้ไขไม่ไหวหมดหนทาง เห็นเหลือกำลังของคัมภีร์ไม่แปลต่อไป เช่นนี้หมายความว่า ไม่สู้ ยอมแพ้ ดังนั้นก็มี แต่บางรูปพยายามแปลแก้ไขอยู่จนหมดกำหนดเวลา ก็ไม่มีที่ท่าว่าจะจบประโยคลงได้ เช่นนี้เรียกว่า ตก ก็มี รวมความว่าไม่สำเร็จทั้งสองพวก แต่ท่านผู้สอบได้มักจะมีใจกรุณาสงเคราะห์นักเรียน เป็นต้นว่า ถ้าเห็นนักเรียนติดศัพท์แปลไม่ถูก ท่านมักให้ตั้งวิเคราะห์ คือบอกนัยให้เป็นภาษาบาลีว่า ศัพท์นั้นคือกิริยาอาการอย่างนั้น หรือเป็นชื่อสิ่งของ วัตถุ บุคคลอย่างนั้น หากนักเรียนรู้ภาษาบาลีเพียงพอ ก็อาจจะแปลศัพท์นั้นๆ ได้ถูกต้อง แต่ถ้ามีความรู้ไม่เพียงพอกว้างขวาง ก็แปลไม่ถูกอยู่ร่ำไป หรือนักเรียนบางรูปเข้าไปติดทางประโยคแปลไม่ถูกมีความเห็นว่า จะแก้ไขให้ตลอดไปในขณะนั้นไม่ได้ ท่านก็กรุณายอมให้กลับออกมาพักตริตรวงเสียคราวหนึ่ง แม้รูปที่ท่านให้วิเคราะห์ศัพท์ ถ้าเห็นยังฉงน ก็ยอมให้ออกมาตริตรวง

อนึ่ง ในระหว่างที่ให้นักเรียนผู้สอบ ออกมาตริตรวงทำการตั้งวิเคราะห์ศัพท์ในระยะนั้น ก็ให้นักเรียนรูปอื่นที่เป็นเวรเดียวกันกับวันนั้นเข้าไปแปล ถ้านักเรียนรูปนั้นเข้าไปแปลแล้วติดอีก ก็เรียกนักเรียนอื่นที่อยู่ในเวรต่อไปเข้าแปล จนบรรจบครบรอบถึงวาระของนักเรียนที่ออกมาแก้ครั้งแรก เข้าไปแปลต่อไปอีก พฤติการณ์ดังนี้เท่ากับเป็นการผ่อนผันให้นักเรียนมีเวลาพักตริตรวงได้

สำหรับเวลากำหนดให้นักเรียนเข้าแปลสอบไล่หนังสือนั้น ประเพณีเดิมมาใช้เทียนจุดเป็นสัญญาณกำหนด คือลงมือแปลแต่เวลาบ่าย ๑๕.๐๐ น. ไปจนมืดค่ำ ก็จุดเทียนสัญญาณตั้งไว้ในสนาม พอเทียนหมดแสงสว่างก็เป็นการเลิกสอบพระปริยัติธรรมในวันนั้น หากยังมีพระภิกษุสามเณรยังแปลอยู่ ก็ถือเป็นอันตกหมด วิธีใช้จุดเทียนเป็นสัญญาณดังกล่าวนี้ ทำให้เกิดความลำบากแก่ผู้แปลและกรรมการผู้สอบไล่ผู้น้อยเป็นที่ลำบากแก่นักเรียนผู้แปลนั้น คือในวันที่พระภิกษุสามเณรแปลค้างอยู่หลายรูปด้วยกัน บางรูปแปลจนจบประโยค แต่บางรูปแปลหนังสือไปได้น้อย รูปที่ยังแปลได้น้อย ก็ตั้งหน้าพยายามจะแปลให้จบประโยคก่อนเทียนหมด ฝ่ายรูปที่แปลได้มากก็ไม่มีโอกาสจะได้เข้าแปลต่อ จนเทียนหมดก็พากันตกทั้งหมด ดังนั้นยอมมีอยู่เสมอ เพราะฉะนั้น ผู้แปลก็ต้องผ่อนผันกันเอง บางทีถ้าเกิดคั่งกันเช่นว่า นักเรียนที่มีใจฮาริต่อเพื่อนด้วยกันต้องยอมหนี ให้เพื่อนกันได้โอกาสจึงแปลได้จบประโยค แต่บางทีก็เกิดลำบาก ตรงกันข้าม เช่น วันใดนักเรียนเข้าแปลๆ จบไปเสียบ้าง หนีไปเสียบ้าง เหลืออยู่จนเวลาค่ำ เหลือแต่ผู้แปลกะปลกกะเปลี่ยอยู่รูปเดียว จะแปลให้จบก็ติด แปลไปไม่ได้ จะออกไปแก้ไขตริตรวง ก็ไม่ได้ด้วย ไม่มีตัวเข้ามาเปลี่ยน ถ้าผู้แปลไม่หนี ผู้สอบไล่ก็เลิกไม่ได้ ด้วยเทียนยังไม่หมด บางทีในวันนั้นต้องเสียเวลาเปล่าไปนานๆ ที่เดียว จึงนับว่าไม่เป็นประโยชน์ทั้งผู้แปลและผู้สอบไล่ ต่อมาคราวแปลครั้งที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๕ ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เมื่อปีมะเมีย พุทธศักราช ๒๔๒๕ จึงเลิกใช้จุดเทียนเป็นสัญญาณเปลี่ยนมาใช้นาฬิกาแทน

โดยกำหนดให้เวลาแก่นักเรียนแปลคัมภีร์ พระธรรมบทรูปละ ๖๐ นาที หากแปลประโยคสูงขึ้นไป กำหนดให้รูปละ ๔๐ นาทีเป็นกำหนด

ในการสอบไล่พระปริยัติธรรม โดยใช้นาฬิกาเป็นเครื่องกำหนดระยะเวลาในการสอบดังกล่าวมานี้ หากพระสงฆ์สามเณรรูปใดถูกแปลประโยคยาก บางทีท่านผู้สอบไล่ก็ยอมเพิ่มเวลาที่กำหนดไว้ให้อีก ๓๐ นาที แก่พระสงฆ์สามเณรรูปนั้นก็มิบัง และพึงทราบว่ระยะเวลาที่กำหนดไว้นี้ นับเอาเฉพาะเวลาที่เข้าแปล ถ้าออกมาพักเพื่อแก้ไขไม่นับเวลาการแปล ตั้งกำหนดเวลาอย่างนี้นักเรียนย่อมได้โอกาสเสมอกันทุกๆ รูป ไม่มีคั่งค้างดังเช่นแต่ก่อนมา คงมีแต่ทางที่จะช่วยกันได้ ดังเช่นบางวันผู้แปลเหลืออยู่ด้วยกัน ๒ รูป รูปหนึ่งแปลจนจะจบประโยค อีกรูปหนึ่งหนังสือที่แปลยังเหลืออยู่อีกมาก รูปที่แปลจนจะจบอาจจะช่วยได้โดยทำเป็นติดแล้วขอออกมาแก้ คอยผลัดเปลี่ยนกันแปล รูปที่แปลหนังสือเหลืออยู่มาก พอให้ผู้แปลรูปนั้นได้มีเวลาไตร่ตรองมากขึ้น จนแปลได้จบประโยคด้วยกันทั้งสองรูป วิธีผ่อนดังกล่าวนี้นั้น บางทีผู้สอบไล่ท่านที่สั่งเอง ด้วยมีความสงสารคิดอนุเคราะห์ให้นักเรียนที่ยังมีหนังสือเหลืออยู่มาก เพราะถ้าเหลือแปลอยู่แต่ผู้เดียว ก็ไม่มีโอกาสที่จะได้พักไตร่ตรองแก้ไข ขึ้นแปลอยู่รำไปก็หมดเวลาแปล

วิธีสอบพระปริยัติธรรม เป็นดังกล่าวดังนี้ทุกประโยค แต่ละประโยคสูงถึงชั้นเปรียญเอกนั้น อนุญาตให้ดูหนังสือซึ่งสำหรับแก้ความในคัมภีร์ที่สอบได้ คือถ้าแปลคัมภีร์ปฐมสมันตปาสาทิกาประโยค ๗ อนุญาตให้ดูหนังสือคัมภีร์โยชนา และคัมภีร์ฎีกาปฐมสมันตปาสาทิกาอีก ๒ คัมภีร์ ถ้าแปลคัมภีร์วิสุทธิมคค์ ประโยค ๘ อนุญาตให้ดูหนังสือคัมภีร์มหาฎีกา คัมภีร์จุลฎีกาวิสุทธิมคค์ และคัมภีร์วิสุทธิมคค์คั่นถี่ ด้วยอีก ๓ คัมภีร์ ถ้าแปลคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะประโยค ๔ อนุญาตให้ดูหนังสือฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะได้ดังนี้

ส่วนวิธีสอบเปรียญมอญนั้น ผิดกับสอบเปรียญไทยเพราะเหตุด้วยพระราชกฤษฎีกาไม่ทราบภาษามอญ แต่พึงสำเนียงมอญอ่านภาษาบาลีเข้าใจได้ เพราะฉะนั้น วิธีสอบเมื่อพระมอญแปลภาษาบาลีเป็นภาษามอญ พระราชกฤษฎีกามอญเป็นผู้สอบไล่แล้ว ผู้แปลต้องบอกสัมพันธทางไวยากรณ์ภาษาบาลี สำหรับพระราชกฤษฎีกาไทยสอบความรู้อีกชั้นหนึ่ง ได้ทั้งสองอย่างจึงนับว่าเป็นผลสำเร็จด้วยกันทั้งสองฝ่ายด้วยประการฉะนี้

ขอสรุปเนื้อความการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรม ของบรรดาพระภิกษุสงฆ์ สามเณรพร้อมด้วยวิธีการแปลและหลักเกณฑ์การสอบไล่ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ตามแบบแผนธรรมเนียมเก่าเป็นดังนี้

ภายหลังต่อมาการศึกษาเล่าเรียน และการสอบปริยัติธรรมได้วิวัฒนาการเจริญรุ่งเรืองไปอย่างไพศาล ประกอบกับทางการคณะสงฆ์ ซึ่งมีองค์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงกำหนดวางหลักสูตรการศึกษาแผนใหม่ เรียกหลักสูตรนั้นว่า องค์นักธรรม จัดเป็น ๓ ชั้น คือนักธรรมชั้นตรี นักธรรมชั้นโท และนักธรรมชั้นเอก ประกอบด้วยพระองค์ทรงหวังพระทัย จะให้การศึกษาศาสนาพระปริยัติธรรม แปรไปอย่างกว้างขวางครอบคลุมถึงคฤหัสถ์ชายหญิงทุกเพศทุกวัย ให้สามารถเล่าเรียนธรรมขึ้นเช่นเดียวกันกับบรรดาพระภิกษุสงฆ์สามเณร จึงได้ทรงตั้งหลักสูตรสำหรับผู้ใหญ่ศึกษาธรรมสมกับภาวะของฆราวาส หลักสูตรนี้เรียกกันว่า ธรรมศึกษา และทรงปันให้เป็น ๓ ชั้น เช่นเดียวกันกับองค์นักธรรม คือ ธรรมศึกษาตรี ธรรมศึกษาโท และธรรมศึกษาเอก (สำหรับธรรมศึกษาเอก มาเปิดสอบในภายหลัง)

กล่าวถึงความวิวัฒนาการการศึกษาพระปริยัติธรรม ของบรรดาพระภิกษุสงฆ์สามเณรฝ่ายเปรียญ คือ การเปลี่ยนแปลงนับตั้งแต่มีการศึกษาแบบให้สมุดพิมพ์แทนใบลาน กับการแปลสอบไล่ด้วยการเขียนลงในแผ่นกระดาษแทนการแปลด้วยปาก นับตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๔๕๔ เป็นต้นมาเป็นดังนี้

๑. ประกาศให้ยกเลิกการสอบซึ่งแต่ก่อนมา มีกำหนดระยะเวลา ๓ ปี ต่อครั้งหนึ่ง เป็นการเปิดสอบทุกๆ ปี

๒. ให้ยกเลิกการสอบเปรียญที่จัดไว้ว่า เป็นประโยค ๑ และประโยค ๒ กำหนดให้สอบตั้งแต่ประโยค ๓ อันเป็นขั้นต้นของความเป็นเปรียญ (ตกอยู่ในเกณฑ์ ระยะเวลา ๓ ปี ถึง ๕ ปี เป็นอย่างช้าสุดแต่ปัญญาความรู้ความสามารถของแต่ละบุคคล)

๓. ให้ยกเลิกการสอบไล่ด้วยวิธีแปลด้วยปาก มาใช้วิธีการแปลด้วยการเขียนลงในกระดาษตอบ (ยกเว้นแต่เปรียญประโยค ๔ แต่ต่อมาก็เลิกแปลด้วยปากในภายหลัง)

สำหรับหลักสูตรขั้นต้นของการศึกษามีดังนี้ จัดหลักสูตรเรียนบาลีไวยากรณ์ แบ่งเป็น ๖ ชั้น คือ ชั้นที่ ๑ เรียนนาม ชั้นที่ ๒ เรียนนามและอรรถศัพท์ ชั้นที่ ๓ เรียนอาขยาต ชั้นที่ ๔ เรียนกิตก์ ชั้นที่ ๕ เรียนสมาส ชั้นที่ ๖ เรียนตัทธิต และสมัญญาภิธาน พร้อมด้วยสมาธิ เฉพาะชั้นที่ ๑ ถึงชั้นที่ ๓ หักให้นักเรียนแปลหนังสืออุภัยพากย์เล่มที่ ๑ ซึ่งมีประโยค ๑-๒ กับหนังสืออุภัยพากย์เล่มที่ ๒ ซึ่งมีประโยค นับตั้งแต่ประโยค ๑ ถึง ๒-๓ และ ๔ ประโยครวมๆ กัน ซึ่งมีประโยคสั้นๆ อยู่ในระหว่างกลาง เรียกกันว่าประโยคเลขนอก และประโยคเลขใน ทั้งนี้เพื่อฝึกหัดให้นักเรียนเกิดความชำนาญในการแปล กับทั้งมีการผูกประโยคภายหลังจากการแปลแล้วเรียกว่าการสัมพันธ์ประโยค เพื่อให้เกิดความชำนาญทราบถึงตัวประธาน ตัวกรรม และกริยา เข้ามาเป็นหลักสูตรต่างหากอีก

การที่ให้นักเรียนแปลหนังสืออุภัยพากย์ทั้ง ๒ เล่มนั้น มีวัตถุประสงค์เพื่อจะให้นักเรียนทราบถึงวิธีการแปลภาษาบาลีมคธ อันเป็นบันไดขั้นต้นที่จะแปลหนังสือพระธรรมบท ซึ่งมีอยู่เป็นหนังสือ ๘ เล่ม เรียกกันว่า ๘ ภาค การเรียนธรรมบท ๘ ภาคนี้ ท่านจัดเป็นกองเพื่ออำนวยความสะดวกให้แก่อาจารย์ผู้สอน และนักเรียนผู้ศึกษา ไว้เป็น ๔ กองๆ ละ ๒ ภาค คือ

กองที่ ๑ ให้นักเรียนแปลภาค ๑ กับภาค ๕

กองที่ ๒ ให้นักเรียนแปลภาค ๒ กับภาค ๖

กองที่ ๓ ให้นักเรียนแปลภาค ๓ กับภาค ๗

กองที่ ๔ ให้นักเรียนแปลภาค ๔ กับภาค ๘

และมีกองพิเศษอีกหนึ่งกอง เรียกว่า กองซ่อม คำว่ากองซ่อมหมายความว่า อาจารย์ผู้ชำนาญในการสอนการแปลจะซ่อมประโยคหนังสือธรรมบท ที่มีรวมกันอยู่ ๘ ภาคนั้น มีประโยคที่จะอยู่ในเกณฑ์ออกสอบของสนามหลวงเพียง ๘๒ ประโยคหรือ ๘๒ นิทาน ทั้งวิชาการแปลและวิชาการสัมพันธ์ประโยคด้วย เพื่อประโยชน์จะให้นักเรียนเกิดความชำนาญด้วยประสงค์จะสอบได้ เพราะการสอบได้จำนวนมากของแต่ละสำนัก ถือกันเป็นหลักว่า สำนักวัดนั้น ครูอาจารย์วัดนั้น สอนหนังสือเก่ง นับว่าเป็นประโยชน์ส่วนรวมและส่วนตัวของสำนักวัด รวมทั้งเป็นชื่อเสียงของอาจารย์ผู้สอนด้วย

สรุปการวัดผลและการประเมินผลการเรียนการสอน

การวัดผลและการประเมินผลการเรียนการสอนพระปริยัติธรรม ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ โปรดอาราธนา สมเด็จพระพรหมมุนีโชติชินโรส แต่ครั้งยังทรงเป็นกรมหมื่นให้ทรง

รับภาระในการสอบไล่ โดยจัดแบ่งออกเป็น ๓ สูตรคือ ๑. ธรรมบท ๒. มงคลทิวปนี ๓. สารีตสังคหะ
อนึ่ง ก่อนจะขึ้นแปลธรรมบท จะต้องเรียนสนธิและนามมาก่อน เรียกกันว่า เรียนมูลกัจจายน์ ในระยะนี้
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะที่ทรงผนวชอยู่ ได้ทรงเข้าแปลตามรับสั่งของสมเด็จพระนั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัว สอบรวดเดียวได้ ๕ ประโยค สำเร็จเป็นเปรียญ และเป็นเจ้านายองค์แรกที่เป็นเปรียญ
ต่อมาภายหลัง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นประธานในการสอบของพระสงฆ์สามเณรทั่วไป
พระองค์ได้ทรงแก้ไขวิธีการสอบเสียใหม่เพื่อให้รัดกุมยิ่งขึ้น

วิธีสอบ ให้นักเรียนผู้จะเข้าสอบจับฉลากหนังสือผูกใบลานที่จะเข้าสอบก่อน เมื่อจับฉลากได้หนังสือ
ในหลักสูตรของประโยคใด ก็นำหนังสือที่จับฉลากได้นั้นเข้าแปล โดยผ่านคณะกรรมการทั้ง ๓ กอง ถ้าได้
จัดว่าได้ประโยค ๑ ในปีนั้น เมื่อถึงปีที่ ๒ ในทำนองเดียวกันนี้ เมื่อผ่านถึงปีที่ ๓ แล้ว จึงนับเป็น
เปรียญ ๓ ประโยค วิธีตัดสินของคณะกรรมการ โดยใช้วิธีการทักท้วงในการแปลและทอดระยะเวลา
ให้แก่ผู้สอบเข้า จำนวน ๓ ครั้ง หากทักท้วงถึง ๓ ครั้ง ยังยกย้ายแก้ไขแปลให้ถูกต้องไม่ได้ นับว่าเป็นตก

อนึ่ง พระภิกษุสามเณรบางรูป ที่เก่งและเชี่ยวชาญในการแปล เมื่อถึงเวลาเข้าสอบ ในปีเดียวกันจะ
แปลตั้งแต่ประโยค ๑ ถึง ๖-๗ และ ๘ ประโยค รวดเดียวได้ และมีจำนวนอยู่มากมายนับด้วย ระยะเวลาใน
การสอบในรัชกาลที่ ๓ มีการสอบ ๓ ปีต่อหนึ่งครั้ง สถานที่สอบ ซึ่งเป็นสถานที่วัดอันเป็นที่สถิตของ
สมเด็จพระสังฆราช ในพระบรมมหาราชวัง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ หลังสมัยสมเด็จพระปรมาภิไธย-
ชิโนรส ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชว่างลง จึงโปรดให้ประชุมสอบในพระบรมมหาราชวังเป็นประจำ ตอน
แรกสอบที่พระมหาปราสาท และต่อมาสอบที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามบ้าง พระที่นั่งพุทไธ-
สวรรย์บ้าง ส่วนองค์พระมหากษัตริย์ได้เสด็จออกฟังเนื่องๆ สมัยรัชกาลที่ ๕ มีการปรับปรุงกิจการงาน
บ้านเมืองอย่างสมัยใหม่ และตั้งแต่ ปี พ.ศ. ๒๔๑๔ เป็นต้นมา ได้เริ่มจัดการศึกษาอย่างสมัยใหม่ขึ้น โดย
จัดการศึกษาให้มีผู้รับผิดชอบเป็นสัดส่วน คือแยกการศึกษาออกเป็น ๒ ส่วนชัดเจน ดังนี้

๑. การศึกษาสำหรับพระภิกษุสามเณร

๒. การศึกษาสำหรับเด็กนักเรียน

การศึกษาสำหรับพระภิกษุสามเณร ในด้านการศึกษาสำหรับพระภิกษุสามเณรนี้ ในปี พ.ศ. ๒๔๓๒
ได้โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายการสอบพระปริยัติธรรมที่หน้าวัดพระศรีรัตนศาสดารามออกมาจัดตั้งเป็นบาลี
วิทยาลัยที่วัดมหาธาตุ เรียกว่า มหาธาตุวิทยาลัย อันเป็นวิทยาลัยแห่งแรกในประเทศไทย และเป็นการจัด
การศึกษาในรูปสถาบัน ส่วนงบประมาณค่าใช้จ่าย ได้ตั้งจ่ายเป็นเงินแก่ครูผู้สอน และค่าใช้จ่ายใช้สอย
สำหรับวิทยาลัยทุกประการ

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้เสด็จไปทรงเปิดมหามกุฏราชวิทยาลัย ที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรม
หมื่นวชิรญาณวโรรส ได้ทรงจัดการรูปแบบการศึกษาของพระสงฆ์ให้เป็นแบบเอกเทศ โดยมีการสอบ
ข้อเขียนขึ้น ซึ่งเป็นผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง และพัฒนาการศึกษาของพระสงฆ์อันเป็นแบบอย่างการ
สอบพระปริยัติธรรม ด้วยข้อเขียนมาจนถึงปัจจุบัน และในปี พ.ศ. ๒๔๓๘ ได้โปรดให้สร้างสังฆิกเสนาสน์
ราชวิทยาลัย อุทิศถวายแด่มหาธาตุวิทยาลัย เพื่อเป็นสถานศึกษาพระปริยัติธรรม และวิชาชั้นสูงสืบไปภาย
หน้า พระราชทานนามว่า มหาวชิราลงกรณราชวิทยาลัย

การศึกษาสำหรับเด็ก ในด้านการศึกษาสำหรับเด็ก รัฐเป็นผู้รับผิดชอบดำเนินการเบื้องต้น ได้ตั้ง
โรงเรียนหลวงขึ้นในพระบรมมหาราชวังก่อน โดยมุ่งสอนสำหรับบุตรเจ้านาย และข้าราชการเป็นสำคัญ

ต่อมาจึงได้โปรดให้มีการสอนหนังสือแก่เด็กในทุกๆ พระอาราม โดยให้พระเป็นครูผู้สอน และต่อมาได้โปรดให้ตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรขึ้นตามวัดต่างๆ เมื่อได้เริ่มและจัดการศึกษาเป็นหลักฐานทั้งสองส่วนแล้ว ก็ได้โปรดให้มีส่วนราชการสำหรับรับผิดชอบเป็นสัดส่วนแน่นอน โดยให้การศึกษาทั้งสำหรับพระภิกษุสามเณรและสำหรับเด็กนักเรียนขึ้นสังกัดส่วนราชการเดียวกัน คือ กรมมหาดเล็กในเบื้องต้น แล้วเปลี่ยนมาเป็นกรมศึกษาธิการ และกรมธรรมการในเวลาต่อมา กระทั่งเป็นกระทรวงธรรมการในระยะสุดท้ายจนสิ้นรัชกาล ได้ทรงมอบหมาย และฝากความหวังไว้ให้พระสงฆ์รับเป็นภาระธุระในการศึกษาทั้งสองส่วนนี้ ทั้งในด้านการสอนและการจัดดำเนินการ โดยเฉพาะในชั้นมูลศึกษา และประถมศึกษาในหัวเมือง

ครั้นสิ้นรัชกาลที่ ๕ แล้ว นโยบายการศึกษาได้เปลี่ยนแปลงไป โดยแยกการศึกษาออกเป็น ๒ ส่วน สำหรับพระภิกษุสามเณร และสำหรับเด็กนักเรียนให้พ้นจากกันเด็ดขาด ตลอดถึงส่วนราชการที่รับผิดชอบด้วย โดยย้ายกรมธรรมการออกไปสังกัดในกระทรวงวัง และเปลี่ยนชื่อกระทรวงธรรมการเป็นกระทรวงศึกษาธิการ ให้รับผิดชอบเฉพาะการศึกษาสำหรับเด็กนักเรียนราษฎรฝ่ายเดียว ส่วนการศึกษาสำหรับพระภิกษุสามเณรในสังกัดกระทรวงธรรมการ พระสงฆ์ก็ได้เป็นภาระรับผิดชอบดำเนินการต่างหากออกไปยิ่งขึ้นๆ จนเป็นเอกเทศจากการศึกษาของวัดถึงกับว่าในโครงการและแผนการศึกษาของชาติในสมัยต่อๆ มาก็ไม่กล่าวถึงพระสงฆ์ และการศึกษาของพระสงฆ์อีกเลย และพระสงฆ์ก็ค่อยๆ พ้นออกไปจากภาระทางด้านการศึกษาสำหรับเด็กนักเรียน แม้เข้ามาเกี่ยวข้องบ้างก็มักเป็นไปในรูปบุคคลภายนอก ในฐานะผู้อุปถัมภ์เป็นผู้สร้างอาคารเรียน เป็นต้น

ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ได้มีความเปลี่ยนแปลงในด้านการศึกษาปริยัติธรรมอย่างหนึ่ง คือ การเริ่มการศึกษาแบบนักธรรมขึ้น เป็นคู่กับฝ่ายเปรียญ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ และจัดครบหลักสูตรใน พ.ศ. ๒๔๕๘ แต่ยังเป็นการศึกษาฝ่ายพระสงฆ์อย่างเดียว

ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ ๗ พ.ศ. ๒๔๗๒ จึงเปิดโอกาสให้ฆราวาสชายหญิงเรียนได้ด้วย แยกเป็นแผนกธรรมสำหรับพระภิกษุสามเณร และแผนกธรรมศึกษาสำหรับฆราวาสชายหญิง แบ่งเป็น ๓ ชั้น คือ ชั้นตรี ชั้นโท ชั้นเอก และได้เริ่มมีการสอบเปรียญด้วยข้อเขียนถึง ป.ช. ๙ ตั้งแต่ปี ๒๔๕๘ เป็นต้นมา การศึกษาในยุคนี้สรุปได้ดังนี้

หลักสูตร สำหรับฝ่ายบาลี มีหลักสูตรในยุคเป็นมหาธาตุวิทยาลัย แยกเป็น ๒ ฝ่าย คือ

๑. ฝ่ายไทย แบ่งประโยค มี ๙ ชั้น คือ

ชั้น	๑-๒-๓	เรียน ขัมมปทัฏฐกถา
ชั้น	๔	เรียน มังคลัตถทีปนีขั้นต้น
ชั้น	๕	เรียน สารัตถสังคหะ
ชั้น	๖	เรียน มังคลัตถทีปนีขั้นปลาย
ชั้น	๗	เรียน ปฐมสมันตปาสาทิกา
ชั้น	๘	เรียน วิสุทธิมรรค
ชั้น	๙	เรียน สารัตถทีปนี (ฎีกาวินัย)

๒. ฝ่ายรามัญ แบ่งเป็น ๔ ชั้น คือ

ชั้น	๑	เรียน อาทิกัมม หรือปาจิตติยอย่างใดอย่างหนึ่ง
ชั้น	๒	เรียน มหาวิคค์ หรือจุลวิคค์

ชั้น	๓	เรียน บาลีมุตตกวินัยวินิจจัย
ชั้น	๔	เรียน ปฐมสมันตปาสาทิกา

การศึกษาระยะแรกเหมือนในรัชกาลที่ ๔ ต่อมา มหาธาตุวิทยาลัยย้ายไปตั้งที่วัดสุทัศน์ และทางวัดมหาธาตุตั้งบาลีวิทยาลัยของตนเองขึ้น ตลอดจนจัดให้มีการศึกษาขยายออกไปตามวัดต่างๆ มากขึ้น

การวัดผล ระยะแรกใช้สถานที่สอบเหมือนสมัยรัชกาลที่ ๔ ต่อมาประชุมสอบในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วิธีสอบคือผู้สอบจับประโยคได้แล้วรับหนังสือไปดูตามประโยคที่จับได้ แล้วเข้าแปลด้วยปากในที่ประชุมพระราชาคณะ ตามเวลาที่กำหนดให้เข้าแปล ถ้าแปลทันตามเวลาที่กำหนดเป็นสอบได้ สำหรับฝ่ายไทยได้ประโยค ๓ ขึ้นไปเป็นเปรียญ ฝ่ายรามัญได้ชั้น ๒ ขึ้นไปจึงเป็นเปรียญ และได้เริ่มมีการสอบด้วยข้อเขียนตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๙ เป็นต้นมา

การศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยปัจจุบัน

การศึกษาของคณะสงฆ์ที่สืบเนื่องต่อกันมาจนกระทั่งบัดนี้ มี ๒ อย่าง ซึ่งมีการดำเนินงานติดต่อกันมาโดยลำดับ จนจัดได้ว่าเป็นการศึกษาตามประเพณี คือ

๑. พระปริยัติธรรมแผนกบาลี
๒. พระปริยัติธรรมแผนกธรรม

ส่วนมหาธาตุวิทยาลัย ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสถาปนาขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ แล้วพระราชทานเปลี่ยนนามใหม่ว่า มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในปี พ.ศ. ๒๔๓๙ สำหรับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยที่ได้ทรงสถาปนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ นั้น สภาการศึกษามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยมิได้เปิดการศึกษาเป็นรูปมหาวิทยาลัย ครั้นถึง ในวันที่ ๑๙ กรกฎาคม ๒๔๙๙ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้เปิดการศึกษาเป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์ แต่คณะสงฆ์ยังมิได้รับรองเป็นทางการของคณะสงฆ์โดยตรงเป็นทางการ จนถึงวันที่ ๑๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๒ มหาเถรสมาคมจึงได้ออกคำสั่งมหาเถรสมาคม เรื่องการศึกษาของมหาวิทยาลัยสงฆ์เป็นการรับรองการศึกษาของมหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้ง ๒ แห่งเป็นการศึกษาของคณะสงฆ์อย่างเป็นทางการ

ในด้านการศึกษาพระปริยัติธรรมนั้น คณะสงฆ์ได้มองเห็นความจำเป็นที่จะต้องปรับปรุงให้พระภิกษุสามเณรได้ศึกษาวิชาการสมัยใหม่ด้วย จึงได้ประกาศใช้หลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมตามที่ได้ปรับปรุงใหม่ เรียกว่า บาลีแผนใหม่ เมื่อวันที่ ๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๗ และในปี พ.ศ. ๒๕๑๐ มหาเถรสมาคมได้ออกคำสั่งเรื่องการแบ่งเวลาเรียนและแบ่งการสอบ ในชั้นบาลีประโยค ๓ โดยให้สอบบาลีประโยค ๑-๒ ก่อน โดยกำหนดหลักสูตรใช้ธรรมบทขั้นต้น และหนังสือบาลีไวยากรณ์ของเดิมตามคำสั่งมหาเถรสมาคม วันที่ ๒๑ มิถุนายน ๒๕๑๐ และเมื่อวันที่ ๒๐ กรกฎาคม ๒๕๑๔ กระทรวงศึกษาธิการ ด้วยความเห็นชอบของทางการคณะสงฆ์ ได้ประกาศใช้ระเบียบกระทรวงศึกษาธิการว่าด้วยโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา พ.ศ. ๒๕๑๔ ขึ้น เพื่อให้พระภิกษุสามเณรได้รับการศึกษาวิชาการฝ่ายพระปริยัติธรรม และฝ่ายสามัญควบคู่กันไป

ตามที่ได้กล่าวมานี้ เป็นประวัติการศึกษาของคณะสงฆ์ ตั้งแต่ครั้งอดีตและจะขอกล่าวถึงการศึกษาพระปริยัติธรรมในปัจจุบัน โดยสังเขปดังต่อไปนี้ โดยจะได้พิจารณารายละเอียดในแต่ละแผนกของการศึกษาพระปริยัติธรรมในด้านหลักสูตรแบบเรียน วิธีการวัดผลและประเมินผลดังนี้ คือ

การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี

ในการศึกษาของคณะสงฆ์นี้ มีบทบาทต่อการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมไทยมาตลอด เพราะการศึกษาพระปริยัติธรรมเป็นการศึกษาคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งจารึกไว้เป็นภาษาบาลีในคัมภีร์พระไตรปิฎก ดังจะเห็นได้ว่าพระมหากษัตริย์ไทยทรงเป็นพุทธศาสนูปถัมภก และทรงศรัทธาส่งเสริมสนับสนุนให้พระภิกษุสามเณรศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมเป็นประจำสืบทอดมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ ความว่าพระมหาธรรมราชาลิไทย ซึ่งเสวยราชย์เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๑๘๘๗ ทรงสร้างปราสาทราชมนเฑียรสถานแล้ว ทรงเผด็จสงฆ์ให้เข้าไปเรียนพระไตรปิฎกในบริเวณมหาปราสาทนั้น ครั้นต่อมาในครั้งสมัยกรุงเก่า มีเนื้อความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ซึ่งเสวยราชย์ในระหว่าง พ.ศ. ๒๑๖๓ ถึง พ.ศ. ๒๑๗๐ ได้ทรงศึกษาพระปริยัติธรรม ชำนาญมาแต่ยังทรงผนวช ครั้นเมื่อเสด็จขึ้นเถลิงราชสมบัติทรงพระราชศรัทธาเสด็จออกบอกหนังสือพระภิกษุสามเณร ที่พระนั่งจอมทอง ๓ หลังเนื่องๆ ครั้นมาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ยุคต้นๆ ในรัชกาลที่ ๑ สังคมชนบทยังระส่ำระสาย เนื่องจากการเสียกรุงให้แก่พม่า แต่พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์จะทำนุบำรุงความรอบรู้พระธรรมวินัยให้มั่นคงในสังคมชนบท จึงทรงแนะนำพระราชวงศานุวงศ์ และข้าราชการให้ช่วยกันทำนุบำรุงด้วย การศึกษาพระปริยัติธรรมจึงแพร่หลายทั่วไป

ส่วนด้านการสอบความรู้พระภิกษุสามเณรที่ศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรม สอบความรู้ทั้งภาษาบาลี และความรู้คัมภีร์พระไตรปิฎกด้วยกัน คือให้นักเรียนที่เข้าสอบความรู้อ่านคัมภีร์พระไตรปิฎก แปลภาษาบาลีเป็นภาษาไทย ให้ถูกอธิธรรม และทางบาลีไวยากรณ์ภาษาบาลี และความรู้ในคัมภีร์พระไตรปิฎกนั้นด้วย ด้วยเหตุนี้จึงเรียกกันเป็นสามัญว่า แปลหนังสือ หรือ แปลพระปริยัติธรรม

หลักสูตร การวัดผลและการประเมินผล และวิธีสอบการศึกษาพระปริยัติธรรมนั้น ไม่มีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม จนกระทั่งถึงสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (ในรัชกาลที่ ๖) พระองค์ได้ทรงเปลี่ยนระบบต่างๆ เกี่ยวกับการศึกษาของคณะสงฆ์ โดยเปลี่ยนแปลงจากระบบการศึกษาเล่าเรียนแบบแผนใหม่ ซึ่งง่ายและรวดเร็วกว่าเดิมเป็นอันมาก

ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้มีการเปลี่ยนแปลงกระบวนการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมที่สำคัญๆ ดังนี้ คือ

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๕ เพิ่มความรู้ของคัมภีร์ธรรมเข้าในเปรียญ ๓ ประโยค ที่จะเข้าแปลประโยค ๔ ได้นั้นจะต้องสอบความรู้คัมภีร์ธรรม ๔ อย่าง ให้ได้เสียก่อน คือ

๑. เรียงความแก้กระทู้ธรรม
๒. ตอบปัญหาธรรมวิภาค
๓. สอบวินัยบัญญัติ
๔. สอบพุทธประวัติ

ในปีเดียวกันนี้เอง ได้จัดให้มีการสอบประโยค ๑-๒ ด้วยวิธีเขียน แต่ส่วนการสอบตั้งแต่ประโยค ๓ ขึ้นไปก็คงแปลด้วยปากตามเดิม

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๖ ได้ขยายการสอบบาลีด้วยวิธีเขียนถึงประโยค ๓ สำหรับตั้งแต่ประโยค ๔ ขึ้นไปยังคงใช้สอบด้วยวิธีแปลด้วยปากตามเดิม และได้ประกาศจัดหลักสูตรเปรียญบาลี ๓ ประโยคเข้ากับองค์นักเรียนประโยค ๒ เป็นเปรียญธรรมตรี

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๘ ได้มีประกาศยกเลิกแปลบาลีด้วยปาก ให้ใช้เขียนแทนทุกประโยค ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๐ ได้กำหนดให้เปรียญธรรมชั้นตรีผู้จะเข้าสอบบาลีประโยค ๔ ต้องสอบองค์นักธรรมชั้นโท คือ การแก้กระทู้ธรรมกับธรรมวิภาค เมื่อจะสอบเปรียญธรรม ๕ ประโยค จะต้องสอบวิชาอนุพุทธประวัติและพระวินัยบัญญัติให้ได้เสียก่อน เมื่อสอบเปรียญธรรม ๖ ประโยคได้แล้วจึงจัดเป็นเปรียญธรรมชั้นโท

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๕ กำหนดให้เปรียญธรรมชั้นโทสำหรับผู้จะเข้าสอบเปรียญธรรม ๗ ประโยค จะต้องสอบองค์นักธรรมชั้นเอกให้ได้ก่อน เมื่อสอบเปรียญธรรม ๗-๘-๙ ประโยคได้แล้ว จึงจัดเป็นเปรียญธรรมชั้นเอก

การสอบ แต่โบราณกาลสอบพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรนั้น เป็นของทางราชการแผ่นดินรับผิดชอบอย่างหนึ่ง ซึ่งอยู่ในราชกิจของพระเจ้าแผ่นดิน ผู้เป็นองค์ศาสนูปถัมภก ฉะนั้น สมัยโบราณจะมีการสอบก็ต่อเมื่อมีรับสั่ง สังฆนายกทั้งปวงจึงประชุมกันสอบ โดยจะมีพนักงานฝ่ายอาณาจักรสนองงานช่วยปฏิบัติดูแลตามตำแหน่งจนแล้วเสร็จ

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ ยังไม่กำหนดแน่นอนด้วยเหตุว่าบ้านเมืองมีศึกสงครามติดพัน เมื่อว่างจากราชการแล้ว จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการสอบพระปริยัติธรรมขึ้นนานๆ จึงจะมีสักครั้งหนึ่ง ส่วนสถานที่สอบได้กล่าวไว้แล้วในบทหน้า ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ทรงพระดำริว่า การศึกษาเล่าเรียนได้เจริญขึ้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้จำแนกการสอบพระปริยัติธรรม ๓ ปีสอบครั้งหนึ่ง ใช้เป็นแบบมาตลอด ในสมัยรัชกาลที่ ๖ โปรดเกล้าฯ ให้กำหนดสอบพระปริยัติธรรมขึ้นปีละ ๑ ครั้งทุกปีตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

อนึ่ง ในปัจจุบันการศึกษาพระปริยัติแผนกบาลีอยู่ในการควบคุมดูแลรับผิดชอบของแม่กองบาลี โดยกำหนดวิธีการวัดและประเมินผลขึ้น โดยกรมการศาสนาเป็นผู้รับสนองงานสำหรับในส่วนภูมิภาคหรือต่างจังหวัดนั้น แม่กองบาลีสนามหลวงได้มอบให้เจ้าคณะภาคต่างๆ แต่งตั้งคณะกรรมการนำข้อสอบ จากส่วนกลางไปยังสนามสอบทุกแห่งแล้วนำไปคำตอบมา รวมส่งแม่กองสนามหลวงดำเนินการตรวจ โดยนิมนต์พระเถระมาประชุมตรวจพร้อมกัน ณ สถานที่แม่กองกำหนด

ในหลักสูตรการศึกษาปริยัติธรรมแผนกบาลีที่ใช้กันในการเรียนการสอน และการสอบบาลีสนามหลวง ได้รับการปรับปรุงให้เหมาะสมกับกาลสมัยทั้งประสานสอดคล้องกัน ตามความจำเป็นและความต้องการในการปกครองเป็นที่ยุติที่ใช้กันอยู่ในปัจจุบันนี้มีดังนี้ คือ

ประโยค ๑-๒ และเปรียญตรีปีที่ ๑-๒ หมวดบาลีศึกษา

๑. วิชาแปลมคธเป็นไทย โดยพยานุชนะและโดยอรรถ หลักสูตรใช้หนังสือธมมปทฐฎกถา ภาค ๑ ถึงภาค ๔

๒. วิชาบาลีไวยากรณ์ หลักสูตรใช้หนังสือบาลีไวยากรณ์ประเภทสอบถามความจำ

สำหรับประโยค ๑-๒ ทางสนามหลวงแผนกบาลี โดยความเห็นชอบของมหาเถรสมาคมได้อนุมัติให้มีการเก็บวิชาที่สอบผ่านเป็นเวลา ๒ ปี ถ้าพ้นกำหนดต้องสอบใหม่ โดยสอบทั้ง ๒ วิชา คือ วิชาแปลมคธเป็นไทยและวิชาไวยากรณ์ ถ้าสอบผ่านวิชาใดวิชาหนึ่ง ในปีต่อไปสอบวิชาที่เหลือ ได้จัดสอบตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๑ จนถึง พ.ศ. ๒๕๔๗ จึงได้ประกาศยกเลิกใน พ.ศ. ๒๕๔๘ เนื่องจากไม่บรรลุนิติบุคคลตามที่ตั้งไว้

ประโยค ป.ธ. ๓

๑. วิชาแปลมคธเป็นไทย โดยพยานชนะและโดยอรรถ หลักสูตรใช้หนังสือ ฌมมปทฎฐกถา ภาค ๕ ถึงภาค ๘
๒. วิชาสัมพันธไทย หลักสูตรใช้หนังสือ ฌมมปทฎฐกถา ภาค ๕ ถึงภาค ๘
๓. วิชาบาลีไวยากรณ์ หลักสูตรใช้หนังสือบาลีไวยากรณ์ ประเภทสอบถามความจำ และความเข้าใจ ประกอบกัน
๔. วิชาบูรพภาค ข้อเขียนภาษาไทย โดยแก้ไขให้ถูกต้องตามระเบียบลักษณะวรรคตอน ตัวอักษร ตามสมัยนิยม หลักสูตรใช้หนังสือที่ควรรู้ เช่น จดหมายทางราชการ

ประโยค ป.ธ. ๔

๑. วิชาแปลไทยเป็นมคธ หลักสูตรใช้หนังสือ ฌมมปทฎฐกถา ภาค ๑
๒. วิชาแปลมคธเป็นไทย หลักสูตรใช้หนังสือ มงคลสูตรที่ปนี ภาค ๑

ประโยค ป.ธ. ๕

๑. วิชาแปลไทยเป็นมคธ หลักสูตรใช้หนังสือ ฌมมปทฎฐกถา ภาค ๒ ถึงภาค ๔
 ๒. วิชาแปลมคธเป็นไทย หลักสูตรใช้หนังสือ มงคลสูตรที่ปนี ภาค ๒
- สำหรับ ประโยค ๑-๒ ถึง ประโยค ป.ธ. ๕ ทางสนามหลวงแผนกบาลี ได้กำหนดให้มีการสอบซ่อม โดยให้นักเรียนที่สอบผ่าน ๑ วิชา(ยกเว้นวิชาบูรพภาค ป.ธ.๓) ในปีนั้น สอบซ่อมวิชาที่เหลือ เมื่อสอบผ่านในวิชาที่เหลือถือว่าสอบผ่าน นักเรียนที่สอบผ่าน ๑ วิชาแล้วสอบซ่อมไม่ผ่านหรือไม่เข้าสอบถือว่าสอบไม่ผ่านในปีนั้น เริ่มจัดสอบตั้งแต่ พ.ศ.๒๕๔๘ ในปีแรก พ.ศ. ๒๕๔๘ มีนักเรียนประโยค ๑-๒ ถึง ประโยค ป.ธ.๕ สอบซ่อมจำนวน ๕,๐๓๗ รูป

ประโยค ป.ธ. ๖

๑. วิชาแปลไทยเป็นมคธ หลักสูตรใช้หนังสือ ฌมมปทฎฐกถา ภาค ๕ ถึงภาค ๘ แต่ในการสอบ กรรมการจะแปลประโยคที่ออกสอบเป็นความไทย โดยสันนิษฐานหรืออาจตัดแปลงจำนวนและท้องเรื่อง หรือ ตัดตอนที่ต่างๆ มาเรียงติดต่อกันเป็นประโยคสอบได้ก็ได้
๒. วิชาแปลมคธเป็นไทย หลักสูตรใช้หนังสือ ศติย-จตุตถ-ปญจม สมณตปาสาทิกา

ประโยค ป.ธ. ๗

๑. วิชาแปลไทยเป็นมคธ หลักสูตรใช้หนังสือ มงคลสูตรที่ปนี ภาค ๑
๒. วิชาแปลมคธเป็นไทย หลักสูตรใช้หนังสือ ปฐม-ทุติยสมณตปาสาทิกา

ประโยค ป.ธ. ๘

๑. วิชาแต่งฉันทมคธ แต่งฉันทเป็นภาษามคธ ๓ ฉันท ในจำนวน ๖ ฉันท คือ
 ๑. ปัสสยาวัตถ ๒. อินทรวีเชียร ๓. อุเปนทรวีเชียร
 ๔. อินทรวงศ์ ๕. วังสฎฐะ ๖. วสันตคิลก
- ข้อความแล้วแต่กรรมการจะกำหนดให้

๒. วิชาแปลไทยเป็นมคธ หลักสูตรใช้หนังสือ ปฐมสมนตปาฐาทิกา
๓. วิชาแปลมคธเป็นไทย หลักสูตรใช้หนังสือวิสุทธิมคค

ประโยค ป.ธ. ๙

๑. วิชาแต่งไทยเป็นมคธ แต่งมคธจากภาษาไทยล้วน ข้อความแล้วแต่กรรมการจะกำหนดให้
๒. วิชาแปลไทยเป็นมคธ หลักสูตรใช้หนังสือวิสุทธิมคค
๓. วิชาแปลมคธเป็นไทย หลักสูตรใช้หนังสือ อภิธรรมมตถวิภาวินี

เริ่มสอบบาลีมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๓๖ และต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๙๑ การสอบพระปริยัติธรรมแผนกบาลีได้กำหนดทดสอบพร้อมกันขึ้นทั่วราชอาณาจักร แต่ในปัจจุบันกำหนดสอบความรู้บาลีได้กำหนดให้มีการสอบทุกปีๆ ละ ๒ ครั้ง โดยแบ่งจัดการสอบแต่ละปีการศึกษาออกเป็น ๓ ครั้ง คือ

ครั้งที่ ๑ (ครั้งแรก) จัดการสอบวันขึ้น ๒-๖ ค่ำ เดือน ๓ ของทุกปี สอบ ป.ธ. ๖-๙

ครั้งที่ ๑ (ครั้งหลัง) จัดสอบวันแรม ๑๐-๑๒ ค่ำ เดือน ๓ ของทุกปี สอบ ประโยค ๑-๒, ป.ธ.

๓-๕

ครั้งที่ ๒ จัดสอบวัน ๑๐-๑๒ ค่ำ เดือน ๕

อนึ่ง สำหรับวิชาบาลีไวยากรณ์ ซึ่งเดิมมีข้อสอบ ๑๔ ข้อ ให้ลดลงเหลือ ๗ ข้อ ซึ่งเริ่มปฏิบัติมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๗๒ เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน^{๗๘}

สำหรับการศึกษาภาษาบาลีในประเทศไทยนั้น เดิมที่ต้องศึกษาไวยากรณ์ที่เรียกว่ามูลกัจจายน์และคัมภีร์อื่นๆ แต่ต่อมาได้มีการปรับแก้ตำราไวยากรณ์ จนผู้ที่ศึกษาจบชั้นสูงสุดเปรียญธรรม ๙ ประโยคแล้วมีความรู้ลึกว่าไวยากรณ์ที่เรียนมานั้นยังไม่พอที่จะศึกษาคัมภีร์ภาษาบาลี จนต่อมาในปัจจุบันได้มีการฟื้นฟูการเรียนการไวยากรณ์แบบดั้งเดิมขึ้นมา

๑. การเรียนภาษาบาลีในวัดท่ามะโอ

วัดท่ามะโอ ตั้งอยู่ที่ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง การศึกษาบาลีใหญ่ที่วัดท่ามะโอ พระอาจารย์ธัมมานันท์เป็นผู้ก่อตั้ง พระอาจารย์ธัมมานันท์ เป็นชาวพม่า เกิดที่หมู่บ้านตาสี อำเภอเยสะโจ จังหวัดปชุกกุ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ บวชเป็นสามเณรเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ อายุ ๑๔ ปี อุปสมบทเป็นพระภิกษุเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ ท่านได้ศึกษาตามแบบเดิมของพม่า คือศึกษาพระปริตรและคัมภีร์ต่างๆ รวมทั้งคัมภีร์ไวยากรณ์ที่นิยมศึกษากันในพม่า ท่านสอบได้ชั้นธัมมาจริยะ ท่านสอบผ่านคัมภีร์ชั้นธัมมาจริยะหลายคัมภีร์ จนได้รับตราตั้งเป็น ศาสนธรรมาจริยะ และ ศาสนธรรมาจริยะ ท่านเป็นครูสอน

^{๗๘} ประวัติการศึกษาภาษาบาลีในประเทศไทยสมัยประวัติศาสตร์ และการศึกษาพระปริยัติธรรมสมัยปัจจุบันส่วนนี้สรุปจาก **ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ภาค ๒**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๖), ประวัติการศึกษาของสงฆ์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๗), ประวัติการเรียนภาษาบาลี ใน อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พระเทพสุธี (พรหม โชติปาโล ป.ธ.๗), (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ดำรงธรรม, ๒๕๒๘), การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี, จัดพิมพ์ในงานอายุวัฒนมงคล ๘๐ ปี สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (ช่วง วรบุญโญ ป.ธ.๙), วัดปากน้ำ เขตภาษีเจริญ กรุงเทพมหานคร, (กรุงเทพมหานคร : อาทรการพิมพ์, ๒๕๔๘), เรื่องสอบบาลีของสนามหลวงแผนบาลี พ.ศ. ๒๕๔๘, (กรุงเทพมหานคร : อาทรการพิมพ์, ๒๕๔๘), เรื่องสอบบาลี ครั้งที่ ๒ ของสนามหลวงแผนบาลี พ.ศ. ๒๕๔๘, (กรุงเทพมหานคร : อาทรการพิมพ์, ๒๕๔๘).

พระปริยัติธรรมในสำนักต่างๆ ในเมืองมณฑล พ.ศ. ๒๕๐๐ ทางกรรมการศาสนาของพม่าตั้งท่านเป็นพระธรรมทูต เพื่อไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาเถรวาทในต่างประเทศ พระธรรมคุณาภรณ์ (เจ้า วิฑูรย์บุญ ป.ธ.๙) เจ้าอาวาสวัดโพธาราม จังหวัดนครสวรรค์ ได้มีหนังสือไปถึงกรรมการศาสนาพม่า ขอพระอาจารย์ผู้เชี่ยวชาญในพระปริยัติธรรมมาสอนพระปริยัติธรรมที่วัดโพธาราม ทางกรรมการศาสนาพม่าได้ส่งท่านมาวัดโพธารามเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ ท่านสอนพระปริยัติธรรมที่วัดโพธารามเป็นเวลา ๖ ปี แล้วได้เดินทางกลับไปพม่าเพื่อช่วยจัดทำคัมภีร์พจนานุกรมพระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลี-พม่า เล่ม ๑ และตรวจสอบคัมภีร์ต่างๆ เป็นเวลา ๑ ปี จึงเดินทางกลับวัดโพธาราม

ในช่วงนั้น พระอาจารย์เนมินทะ อัครมหาบัณฑิต เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ ชราภาพมาก ท่านได้มีหนังสือไปถึงกรรมการศาสนาพม่า ขอนิมนต์พระอาจารย์ธัมมานันทะมาช่วยงานพระศาสนาที่วัดท่ามะโอ ทางกรรมการศาสนาพม่า ได้มีหนังสือถึงพระอาจารย์ธัมมานันทะให้ไปช่วยงานเผยแผ่พระศาสนาที่วัดท่ามะโอ พระอาจารย์ธัมมานันทะ จึงได้เดินทางไปอยู่วัดท่ามะโอเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘ ท่านอยู่วัดท่ามะโอได้ ๕ เดือน พระอาจารย์เนมินทะก็ได้มรณภาพ พระอาจารย์ธัมมานันทะจึงได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙ ท่านได้ตั้งโรงเรียนพระปริยัติธรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ เปิดสอนพระปริยัติธรรมและบาลีใหญ่จนมีชื่อเสียงมาถึงปัจจุบัน

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕ พระอาจารย์ธัมมานันทะเปิดสอนบาลีใหญ่รุ่นแรก มีพระเถรียง วันทัน ธมมรฤ-ชิโต พระประจาก สิริวณฺโณ พระมหาทองรัตน์ รตนวณฺโณ พระเชาว์ เนติปาโล พระมหาราชเชนทร์ อคฺคชฺโม เป็นนักศึกษา

พ.ศ. ๒๕๑๘ ได้เปิดสอนบาลีใหญ่เป็นทางการ โดยทางจิตตภาวันวิทยาลัยได้รับสมัครนักศึกษาที่มีวิริยะอุตสาหะแรงกล้ารุ่นแรก ๑๕ รูป ขึ้นมาศึกษา

พ.ศ. ๒๕๑๙-๒๕๒๐ ทางจิตตภาวันได้ส่งนักศึกษาอีก ๒ รุ่น มาศึกษาที่วัดท่ามะโอ หลังจากนั้น กิตติศัพท์ที่ได้เผยแพร่ไปทั่วประเทศ จึงมีพระภิกษุสามเณรที่สนใจและต้องการศึกษาคัมภีร์ต่างๆ ที่วัดท่ามะโอเปิดสอน มาเล่าเรียนที่วัดท่ามะโอจนกระทั่งทุกวันนี้

หลักสูตรการศึกษา

ทางวัดท่ามะโอได้แบ่งระบบการศึกษาที่วัดเป็น ๒ ชั้น

๑. ชั้นนักศึกษา หลักสูตรที่นักศึกษาจะต้องเรียนและสอบ เป็นวิชาหลักมีดังนี้

- ๑) ปทฺรปฐิติ ๖๘๔ สูตร
- ๒) อภิธานปิฎก ๑๒๐๗ คาถา
- ๓) วุฑฺโฒยฉินโทปกรณ ๑๓๗ คาถา
- ๔) สุโพธาลังการ ๓๖๗ คาถา
- ๕) ภิกขุปาติโมกข์ และภิกขุณีปาติโมกข์
- ๖) อภิธัมมัตถสังคหะ

๒. ชั้นธัมมาจริยะ เป็นชั้นที่สอนต่อจากชั้นนักศึกษา เป็นการศึกษาพระไตรปิฎก อรรถกถา-ฎีกา ชั้นสูงๆ ขึ้นไป แต่เนื่องจากท่านพระอาจารย์ธัมมานันทะ รูปเดียวที่ เป็นผู้สอนทั้งรอบเช้า บ่าย ค่ำ ในชั้นนักศึกษา จึงไม่สามารถเปิดสอนวิชาชั้นธัมมาจริยะให้ครบถ้วนได้ แต่ก็ได้สอนคัมภีร์สมันตปาสาทิกา ในปี พ.ศ. ๒๕๒๓ และในปี พ.ศ. ๒๕๒๕

วิธีการศึกษาในวัดท่ามะโอ

วิธีการศึกษาในวัดท่ามะโอ ไม่ได้ศึกษาอย่างสำนักอื่น คือได้ศึกษาค้นคว้าคัมภีร์ที่โบราณจารย์รู้จัก และยอมรับกันว่า เป็นพื้นฐานของพระไตรปิฎก ได้แก่คัมภีร์ไวยากรณ์ คัมภีร์อภิธาน คัมภีร์ฉันท และคัมภีร์อสังการ โดยมีการเรียนการสอนเป็นประจำ ใช้ระยะเวลาศึกษาตามหลักสูตรชั้นนักศึกษา ใช้เวลา ๓ ปี

การสอบ

ออกข้อสอบเป็นภาษาบาลี และผู้ที่ทำคะแนนได้ ๖๕ % จึงจะถือว่าสอบผ่าน นักศึกษาที่สอบผ่านหลักสูตรวัดท่ามะโอ มีหลายรุ่น

คัมภีร์ที่วัดท่ามะโอและคณะศิษย์ ได้จัดพิมพ์ขึ้นเป็นหลักสูตรในการศึกษาและค้นคว้าเรียงลำดับปี มีดังนี้

ปี พ.ศ. ๒๕๑๗

๑. สหุพินทุคนโถ สหุพินทุฎฐิกา สงฺขยาปกาสกํ สงฺขยาปกาสฎฐิกา

ปี พ.ศ. ๒๕๒๑

๒. กจฺจายนเวຍယာကဝ္ဏိ

๓. สหุพินฺตติ สุตฺตมาลา

๔. โมคฺคสฺสทานปณฺจิกา โมคฺคสฺสทานพฺยาकरणิ

๕. ชุทฺทสิกฺขา-มฺูลสิกฺขา

ปี พ.ศ. ๒๕๒๒

๖. สุโพธาลงฺการฎฐิกา วจนฺตฺลชฺเชติกาฎฐิกา ฉนฺโทมณฺชรี สหุทฺทวิกาสิณฺฎฐิกา

๗. นฺยาสปกรณิ

๘. ญวาทิโมคฺคสฺสทาน พาลาวตาวโร ธาตุมณฺชฺฐสา ธาตุวตฺตสงฺคโ

๙. กจฺจายนสารปกรณิ

ปี พ.ศ. ๒๕๒๓

๑๐. สุโพธาลงฺการปฺปกรณิ วุตฺโตทยฉนฺโทปกรณิ สหุทฺทตฺถเกทจฺินฺดา

๑๑. อุปสัมปทกัมมวาทาวินิจฺฉย

ปี พ.ศ. ๒๕๒๕

๑๒. อภิธานปฺปทีปิกา สุโพธาลงฺการ วุตฺโตทย กถาสลฺลาปสิกฺขา (ครั้งที่ ๒)

๑๓. สหุพินทุคนโถ สหุพินทุฎฐิกา สงฺขยาปกาสกํ สงฺขยาปกาสฎฐิกา (ครั้งที่ ๒)

ปี พ.ศ. ๒๕๒๖

๑๔. ปทฺฐปฺปสิทฺธิ

๑๕. ปทฺฐปฺปสิทฺธิแปล

๑๖. ชุทฺทสิกฺขา บาลี-แปล

๑๗. กถาสลฺลาปสิกฺขา (ภาพ)

ปี พ.ศ. ๒๕๒๗

๑๘. วุตฺโตทยฉนฺโทปกรณิ แปล

๑๙. ทิปฺปวีส

ปี พ.ศ. ๒๕๒๘

๒๐. ฌนโทมณชรี ฌนโทมณชรีฎีกา
๒๑. อภิธานปฎิปปิกา, สุโพธาลงการ (ครั้งที่ ๓)
๒๒. ปทฐปฐิติ ฌนบแปล

ปี พ.ศ. ๒๕๒๙

๒๓. อภิธานปฎิปปิกานิสสยะ
๒๔. ปาลิสิกขาและสัททสังเขป

ปี พ.ศ. ๒๕๓๐

๒๕. กจายนพยากรณ์ (ครั้งที่ ๒)

ปี พ.ศ. ๒๕๓๒

๒๖. อภิธานปฎิปปิกา, สุโพธาลงการ วุฑฺโทย (ครั้งที่ ๔)
๒๗. ปวิวาสกถา
๒๘. นานาวินิจญ

ปี พ.ศ. ๒๕๓๓

๒๙. ปทฐปฐิตินิสสยะ (สนธิ, นาม, การก)
๓๐. สุโพธาลงการนิสสยะ
๓๑. มุลสิกขา บาลี-แปล
๓๒. กจายนสาร บาลี-แปล

ปี พ.ศ. ๒๕๓๔

๓๓. ชุทฺทสิกขา แปล
๓๔. สุโพธาลงการฎีกา

คัมภีร์อื่นๆ ที่จัดทำเสร็จแล้วและระหว่างจัดทำ

๑. ปโยคสิทฺธิ
๒. ปทสาธน, ปทสาธนฎีกา, วิสุทธชาลินี (ฎีกาปัญญา)
๓. ฐปฐิติฎีกา
๔. ฌมมปทฎีกา
๕. วินยจนุทิกา
๖. นิรุติที่ปณี
๗. นยาสฎีกา
๘. ไวยากรณ์น้อย ๓๐ คัมภีร์และฎีกา

พระคัมภีร์ที่กล่าวข้างต้นเป็นอุปกรณ์ที่จำเป็นในการศึกษาและค้นคว้าของนักศึกษา เมื่อได้ศึกษาดีและถูกต้องก็จะเป็นกำลังสำคัญของพระศาสนาสืบต่อไป ท่านผู้มีศรัทธาช่วยกันทำจึงได้ชื่อว่าได้ช่วยกันสืบอายุพระพุทธศาสนาไว้

ในระยะเริ่มแรกพระภิกษุสามเณรที่เป็นนักศึกษา ได้ช่วยกันปริวรรตพิมพ์ดีดและโรเนียวขึ้นมาใช้และมอบให้ผู้สนใจที่ทำการศึกษาค้นคว้า โดยได้บริจาคกำลังทรัพย์กันละเล็กละน้อยจัดทำขึ้น ต่อมาก็ได้รับการ

ช่วยเหลือในการจัดทำคัมภีร์ขึ้นจากพุทธบริษัททั้งที่ใกล้และไกล เช่น หลวงพ่อเกษม เขมโก, พระอาจารย์ กิตติคุณโต, ผู้อำนวยการจิตภาวันวิทยาลัย (ปัจจุบันพระราชธรรมภาณ) พระอาจารย์มหาธาเซนทร์ อัครธมโม, พระอาจารย์สุมนต์ นนทิโก วัดมหาธาตุ (ปัจจุบันพระครูสุมนต์ธรรมธร) พระอาจารย์ประสิทธิ์ อภาศิริ, ตรีภูตกลยานมิตร, คุณปิยะ เจริญพาณิชย์ อ.แก่ง จ.ระนอง โยมธมมธิดา (ปวยสุน) จาก มาเลเซีย, อาจารย์สตฤณ จังกาจิตต์, อาจารย์ทวีทรัพย์ ประกอบสุข, รองศาสตราจารย์วิสุทธิ์ บุญยกุล (ปัจจุบันศาสตราจารย์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย) อาจารย์แย้ม ประพัฒน์ทอง บรรดาญาติมิตรและบรรดานักศึกษาวัดท่ามะโอทั้งหลายที่ไม่อาจจะกล่าวนามในที่นี้ได้ทั้งหมด อีกทั้งผู้นำไปพิมพ์เผยแพร่ เช่น กรมศาสนา, พระราชปริยัติโมลี (รูปสิทธิแปล) มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (วัดโตนด, เนติหารทิพย์)^{๘๐}

๒. การเรียนบาลีที่วิทยาเขตบาฬศึกษาพุทธโฆส

วิทยาเขตบาฬศึกษาพุทธโฆส เดิมชื่อว่า สถาบันบาฬศึกษาพุทธโฆส ตั้งอยู่ที่วัดมหาสวัดคั่นาคพุทธาราม ตำบลหอมเกร็ด อำเภอพุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม เป็นสถาบันที่พระพรหมโมลี ได้ก่อตั้งขึ้นตั้งแต่สมัยดำรงสมณศักดิ์ที่พระศรีวิสุทธิพงษ์ โดยมีวัตถุประสงค์ ดังนี้

๑. เพื่อฟื้นฟูและอนุรักษ์คัมภีร์หลักภาษาบาลีชั้นสูง
 ๒. เพื่อส่งเสริมสนับสนุนศาสนทายาทให้ได้รับการศึกษา ค้นคว้า และแสวงหาความรู้ทางด้านวิชาการทางพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง
 ๓. เพื่อส่งเสริมและอนุรักษ์การศึกษาคัมภีร์พระพุทธศาสนา อันเป็นมรดกทางภูมิปัญญาของพระมหาเถระ ในอดีต
 ๔. เพื่อพัฒนาบุคลากรทางพระพุทธศาสนา เช่น พระสังฆาธิการ ครูสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม และบาลี ให้มีวิสัยทัศน์กว้างไกลและยั่งยืน
- มีประวัติความเป็นมาโดยย่อ ดังนี้
- พ.ศ. ๒๕๓๐ : ตั้งเป็นสถาบันการศึกษาคัมภีร์สหาวีเสส โดยใช้ชื่อว่า สถาบันบาฬศึกษาพุทธโฆส
- พ.ศ. ๒๕๓๕ : เป็นหน่วยงานระดับสถาบันของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ สังกัดสำนักงานอธิการบดี ชื่อหน่วยงานว่า สถาบันบาฬศึกษาพุทธโฆส
- พ.ศ. ๒๕๓๗ : ได้รับการยกสถานะภาพจากสถาบันบาฬศึกษาพุทธโฆสขึ้นเป็นวิทยาเขตบาฬศึกษาพุทธโฆส นครปฐม จัดการศึกษาระดับอุดมศึกษาหลักสูตรพุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์
- พ.ศ. ๒๕๔๓ : เปิดสอนหลักสูตรประกาศนียบัตรการบริหารกิจการคณะสงฆ์ (ป.บส.) ณ วัดพิชยญาติการาม กรุงเทพมหานคร สำหรับพระสังฆาธิการ
- พ.ศ. ๒๕๔๘
- : เปิดสอนหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต(ปริญญาโท) สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา สำหรับบรรพชิตและคฤหัสถ์
- : เปิดสอนหลักสูตรพุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการเชิงพุทธ สำหรับพระสังฆาธิการ

^{๘๐} อัครมหาบัณฑิตานุสรณ์ พระธัมมานันทมหาเถระ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๒๙๙-๓๐๓.

: เปิดสอนหลักสูตรประกาศนียบัตรการบริหารกิจการคณะสงฆ์ (ป.บส.) ณ วัดไร่ขิง อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม และวัดหลวงพ่อดุสิตธรรมกายาราม จังหวัดราชบุรี^{๔๑}

การจัดการเรียนการสอนบาลีใหญ่ หรือที่ทางบาฬีศึกษาพุทธโฆส เรียกว่าหมวดวิชาคัมภีร์สัททวาเสส มีดังนี้

มูลน้อยอาคัยมูลใหญ่

มูลกัจจายน์

ปทูปลิตติ

วุตโตทัย

สุโพธาลังการ

มีแนวสังเขปรายวิชา ดังนี้

มูลน้อยอาคัยมูลใหญ่ ๑๑๑-๑๔

ศึกษาเรื่องอักขระ ฐานกรณ์ของอักขระ วิธีการต่ออักขระ การประกอบ วิภิตนามเข้าท้ายนามศัพท์ กลุ่มคำประเภทกิริยาที่ใช้วิภิตอาชยาตต่อท้ายธาตุปัจจัย การสร้างคำใหม่โดยใช้ปัจจัยต่อท้ายธาตุ การสร้างคำใหม่โดยต่อศัพท์เข้าด้วยกันและการสร้างคำใหม่โดยใช้ปัจจัยต่อท้ายศัพท์

มูลกัจจายน์ ๒๑๑-๑๐

ศึกษาการแปลสูตรพร้อมทั้งวุตติและอุทาหรณ์ในกัณฑ์ต่างๆ ดังนี้ สนธิกัณฑ์ ๕๑ สูตร นามกัณฑ์ ๒๑๘ สูตร การกัณฑ์ ๔๕ สูตร สมาสกัณฑ์ ๒๘ สูตร ตัทธิตกัณฑ์ ๖๒ สูตร อุณาติกัณฑ์ ๕๐ สูตร

ปทูปลิตติ ๓๑๑-๑๐

ศึกษาการแปลสูตรพร้อมทั้งวุตติและทำตัวตามอุทาหรณ์ โดยการชักสูตรต่างๆ ดังนี้ สนธิกัณฑ์ ๕๙ สูตร นามกัณฑ์ ๒๒๓ สูตร การกัณฑ์ ๔๗ สูตร สมาสกัณฑ์ ๓๑ สูตร ตัทธิตกัณฑ์ ๖๓ สูตร อาชยาตกัณฑ์ ๑๒๑ สูตร กิพพิธานกัณฑ์ ๑๔๐ สูตร

วุตโตทัย ๔๑๑-๕

ศึกษาฉันทลักษณะในหัวข้อต่อไปนี้ ชื่อถ้อยคำสำนวนที่ใช้ในฉันทลักษณะการกำหนดฉันทลักษณะโดย มาตราเสียงและพยางค์ เรื่องมิสสกัณฑ์ เรื่องฉันทที่มีวัดตฉันทเป็นต้น และการกระจายรูปแบบของฉันท อย่างพิสดารที่เรียกว่า ปัญฐานเป็นต้น

สุโพธาลังการ ๔๑๒-๕

ศึกษาเรื่องของอสังการภาษาในหัวข้อต่อไปนี้ ข้อที่มักใช้ผิดในหลักภาษาบาลี วิธีแก้ไขข้อที่มักใช้ผิดในหลักภาษาบาลี ข้อที่เด่นวิธีใช้ภาษาบาลี วิธีใช้โวหารในรูปแบบต่างๆ และอรรถรสของภาษาบาลี

วิเคราะห์เปรียบเทียบไวยากรณ์ ๑ ๕๑๑-๕

ศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบคัมภีร์ไวยากรณ์ ๓ สาย คือ สายกัจจายนะ สายโมคคัลลานะ สายสัทท- นีติ โดยเปรียบเทียบระหว่างสูตร วุตติ ในหัวข้อต่อไปนี้คือ สนธิกัณฑ์ นามกัณฑ์ อาชยาตกัณฑ์ กิพพิธาน กัณฑ์

^{๔๑} พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), ผลงานด้านจัดการศึกษาภาษาบาลี พระพุทธศาสนาและ วิปัสสนากรรมฐาน, เอกสารเปิดรับนิสิตใหม่ประจำปี ๒๕๔๙.

วิเคราะห์เปรียบเทียบไวยากรณ์ ๒ ๕๑๒-๔

ศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบคัมภีร์ไวยากรณ์ ๓ สูตร คือ สายกัจจายนะ สายโมคคัลลานะ สายสัทท-
นินิ โดยเปรียบเทียบระหว่างสูตร ดุติ ในหัวข้อต่อไปนี้คือ การรกกัณฑ์ สมาสกัณฑ์ ตัทธิธกัณฑ์ อุณา-
กัณฑ์

วิเคราะห์เปรียบเทียบอสังการ ๖๑๑-๓

ศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบคัมภีร์สัตตศาสตร์ประเภทสังการระหว่างมคกับภาษาไทย วิธีใช้โวหาร
ของภาษามคและภาษาไทย อรรถสทั้งของภาษาบาลีและภาษาไทย โดยใช้หนังสือวรรณคดีบาลีบางเล่ม
เช่น ชินาลังการ ชินาลังการฎีกา พุทธิจริต และหนังสือวรรณคดีภาษาไทยบางเล่ม เช่น ปฐมสัมโพธิกา

วิเคราะห์เปรียบเทียบฉันทลักษณ์ ๖๑๒-๓

ศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบคัมภีร์สัตตศาสตร์ประเภทฉันทลักษณ์ ระหว่างมคกับภาษาไทย ถ้อยคำ
ล้านวน การกำหนดฉันทโดยมาตราเสียงและพยางค์ (ดูหน้า ๓๒)^{๔๒}

ปัจจุบัน วิทยาเขตบาฬศึกษาพุทธโฆส ได้ดำเนินการจัดพิมพ์คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีใหญ่และตำราเรียน
ภาษาบาลี จำนวนหลายเล่ม

ปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี-ไทย ๑ จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๒๙

ความเรียงหนังสือบาฬี จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๓๑

ปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี-ไทย ๒ จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๓๕

ปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี-ไทย ๓ จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๓๖

ปทวิจาร คัมภีร์ประมวลศัพท์ไวยากรณ์บาลี จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๔

กัจจายนสูตรนินิ คัมภีร์อธิบายสูตรกัจจายนไวยากรณ์ จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๕

วากยสังโสณิ คัมภีร์ว่าด้วยหลักการใช้ประโยคภาษาบาลี ๒๕๔๕

ดุติทัตถมัญชรี ศึกษาเปรียบเทียบฉันทลักษณ์บาลี จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๕

สังวรรณนามัญชรีและสังวรรณนานิยาม จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๕

สัทนินิสูตรตมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์ เล่ม ๓ จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๕

สัทนินิสูตรตมาลา การศึกษาเชิงวิเคราะห์ไวยากรณ์บาลี จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๕

สัทนินิสูตรตมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์ เล่ม ๑ จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๖

กัจจายนวรรณนา คัมภีร์อธิบายสูตรกัจจายนไวยากรณ์ จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๖

กัจจายนสารมัญชรี สรรสาระแห่งกัจจายนไวยากรณ์ จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๖

กาคันตรไวยากรณ์ และ กลาปไวยากรณ์ จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๖

คันถาภรณ์มัญชรีและคันถาภรณ์วรรณนา จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๖

ถาม-ตอบ คณฐิบในคัมภีร์ปทรูปสัทนินิ จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๖

ปทรูปสัทนินิมัญชรี คัมภีร์อธิบายปทรูปสัทนินิไวยากรณ์ เล่ม ๑ จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๗

ปทวิจารที่ปนี คัมภีร์มหาไวยากรณ์บาลี จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๗

^{๔๒} สรุปจาก ประวัติสถาบันบาฬศึกษาพุทธโฆส, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕),
หน้า ๒๕,๓๒-๓๓.

สัททนต์ิธาคูมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์ เล่ม ๒ จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๖

ในงานวิจัยเรื่องนี้ ผู้วิจัยได้อาศัยคัมภีร์ที่วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส พิมพ์เผยแพร่ประกอบการวินิจฉัยหลายเล่ม เช่น ใช้สัททนต์ิธาคูมาลา วุคโตทัยประกอบการวิจัยฉันทวรรณพฤติ ปิฎยาอธิบายาคาถา คือคาถา เย ธมมา

๓. การเรียนบาลีใหญ่ที่คณะ ๒๕ วัดมหาธาตุ

การเรียนภาษาบาลีที่คณะ ๒๕ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ท่าพระจันทร์กรุงเทพมหานคร ได้เริ่มดำเนินการเปิดสอนเมื่อปี ๒๕๓๙ จนถึงปัจจุบัน มีผู้เข้ามาศึกษาทั้งพระภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์ พระภิกษุสามเณร ก็มีทั้งผู้ที่เรียนภาษาบาลีที่ทางคณะสงฆ์จัดให้ศึกษาเล่าเรียนสอบไล่เป็นเปรียญแล้วและมีทั้งที่มาเริ่มเรียน คฤหัสถ์ก็เช่นกัน สำหรับคฤหัสถ์ที่เป็นบุรุษ ก็มีทั้งที่เคยบวชเรียนสอบได้เปรียญมาแล้วและมีทั้งผู้ที่มาเริ่มเรียน สถานที่เรียนได้ใช้ชั้นใต้ดินของคณะ ๒๕ เป็นห้องเรียนปรับอากาศ ดำเนินการสอนโดยพระมหาสมปอง มุทิตา ซึ่งได้ผ่านการเรียนบาลีใหญ่ในสำนักวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปางมาแล้ว หลักสูตรบาลีใหญ่ที่เปิดทำการสอนที่คณะ ๒๕ วัดมหาธาตุ กำหนดไว้ ดังนี้

หลักสูตรบาลีใหญ่ ๖ ระดับ

ชมรมนิรุตติศึกษา วัดมหาธาตุ คณะ ๒๕

ระดับที่ ๑ มี ๒ วิชา ระยะเวลาเรียน ๖ เดือน

๑. บาลีไวยากรณ์เบื้องต้น สำหรับนักเรียนใหม่ (< เดือน)
๒. วิชาแปลบาลีเป็นไทย ระดับ ๑ (๒ เดือน)

ระดับที่ ๒ มี ๓ วิชา ระยะเวลาเรียน ๙ เดือน

๑. คัมภีร์ปทรูปสัททนต์ิธาคูมาลาว่าด้วยบาลีไวยากรณ์ระดับสูง ๓ กัณฑ์ คือ สนธิกัณฑ์ นามกัณฑ์ และอาขยาตกัณฑ์ (๖ เดือน)
๒. คัมภีร์อภิธานปิฎกปิฎกาทว่าด้วยศัพท์นาม รูปสัทและนิบาต ในความหมายต่างๆ (๑ เดือน)
๓. วิชาแปลบาลีเป็นไทย ระดับ ๒ (๑ เดือน) (การกระ ๑-๒)

ระดับที่ ๓ มี ๓ วิชา ระยะเวลาเรียน ๙ เดือน

๑. คัมภีร์ปทรูปสัททนต์ิธาคูมาลาว่าด้วยบาลีไวยากรณ์ระดับสูง ๓ กัณฑ์ คือ สมาสกัณฑ์ ตัทธิตกัณฑ์ และกัพพิธานกัณฑ์ (๕ เดือน)
๒. คัมภีร์วุคโตทัย ว่าด้วยระเบียบการแต่งฉันทภาษาบาลี (๒ เดือน)
๓. วิชาแปลบาลีเป็นไทย ระดับ ๓ (๑ เดือน) (ขยายอรรถ)

ระดับที่ ๔ มี ๓ วิชา ระยะเวลาเรียน ๙ เดือน

๑. คัมภีร์ปทรูปสัททนต์ิธาคูมาลาว่าด้วยบาลีไวยากรณ์ระดับสูง ๑ กัณฑ์ คือ การกัณฑ์ (๒ เดือน)
๒. คัมภีร์สุโขทัยถาวรว่าด้วยสำนวนโวหารต่างๆ ในภาษาบาลี (๓ เดือน)
๓. วิชาแต่งบาลี แต่งภาษาบาลีตามสำนวนโวหารฉันทวุคโตทัย และอรรถถาวร (๓ เดือน)

ระดับที่ ๕ มี ๒ วิชา ระยะเวลาเรียน ๖ เดือน

๑. ประมวลวิชา ว่าด้วยการประมวลวิชาทั้งหมดที่เรียนมา ตั้งแต่หลักสูตรที่ ๑-๔ แนะนำวิธีการนำมาใช้เป็นคู่มือในการแปลพระไตรปิฎกต่อไป

๒. โครงสร้างพระไตรปิฎกแนะนำวิธีการจำแนกปิฎก ๓ นิกาย ๕ องค์ ๙ เป็นต้น
ระดับที่ ๒ มี ๑ วิชา ระยะเวลาเรียน ๑ ปี

๑. แปลพระไตรปิฎก แปลให้บริบูรณ์ทั้งอรรถและพยัญชนะ วิจัยฉะเนื่อความตามนัยของ
คัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเป็นต้น^{๙๓}

สำนักเรียนบาลีใหญ่ในประเทศไทยในปัจจุบัน มี ๒ สำนัก คือ

๑. สำนักเรียนบาลีใหญ่วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง เป็นสำนักแม่ที่ได้
รื้อฟื้นการเรียนการสอนคัมภีร์บาลีใหญ่ พระธัมมานันทมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัครมหาบัณฑิต เป็น
ผู้บริหารการศึกษา

๒. สำนักเรียนบาลีใหญ่วัดหาดใหญ่สีตาราม ตำบลควนลัง อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา พระ
มหาสมโภชน์ กิจจุสโร เป็นผู้บริหารการศึกษา

๓. ศูนย์กลางการศึกษาบาลีใหญ่ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕ แขวงพระบรมมหาราชวัง
เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร พระมหาสมปอง มุทิโต ประธานชมรมนิสิตศึกษา เป็นผู้บริหารการศึกษา

๔. สำนักเรียนบาลีใหญ่วัดม่อนเจริญธรรม ตำบลปงคอน อำเภอแจ้ห่ม จังหวัดลำปาง พระมหา
เชมนันท์ เขมาจาโร เป็นผู้บริหารการศึกษา

๕. มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบพิตศึกษาพุทธโธส อำเภอพุทธมณฑล
จังหวัดนครปฐม พระพรหมโมลี เป็นผู้บริหารการศึกษา

๖. สำนักเรียนบาลีใหญ่วัดพระธาตุหนองสามหมื่น ตำบลบางแก้ง อำเภอภูเขียว จังหวัดชัยภูมิ
พระสุภาพ ปณญาวโร เป็นผู้บริหารการศึกษา

นอกจากนี้ ยังมีสำนักการศึกษาอื่นๆ ที่กำลังเริ่มเปิดทำการเรียนการสอนไวยากรณ์บาลีใหญ่เพิ่มขึ้น
อีกหลายแห่ง ซึ่งจะเป็นกำลังสำคัญในการรื้อฟื้นรูปแบบการเรียนการสอนวิชาบาลีใหญ่ให้แพร่หลาย
ออกไป^{๙๔}

^{๙๓} ใบบลิวแจของศูนย์กลางการศึกษาบาลีใหญ่ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕.

^{๙๔} พระมหาสมปอง มุทิโต, คันถมุข ใน คัมภีร์อภิธานวรรณนา, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า [๙] - [๙]